

ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΤΜΗΜΑ ΑΡΧΕΙΟΝΟΜΙΑΣ, ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΤΗΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ Σ. ΓΑΡΝΕΛΗ
ΑΜ: Β2013110

Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΟΥ ΓΑΜΟΥ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ ΤΟΝ 18ο ΑΙΩΝΑ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ: ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΠΠΑΣ

ΚΕΡΚΥΡΑ, 29/3/2020

Περιεχόμενα

Εισαγωγικά	3
Μνηστεία και προίκα	5
Κωλύματα μνηστείας	13
Α. Τα απόλυτα ανατρεπτικά κωλύματα της μνηστείας	14
1. Το κώλυμα της ετεροθρησκείας.....	14
2. Το κώλυμα του προϋπάρχοντος γάμου	14
3. Κώλυμα εξαιτίας ύπαρξης τρίτου γάμου	14
4. Κώλυμα από την ιδιότητα του κληρικού ή του μοναχού της Ορθόδοξης Ανατολικής Εκκλησίας	14
5. Η καταδίκη της γυναίκας σε ισόβια αγαμία ένεκα μοιχείας	14

B. Τα σχετικά ανατρεπτικά κωλύματα	16
1. Κωλύματα συγγένειας από αίμα, αγχιστεία και πνευματική συγγένεια	16
2. Κώλυμα από τη διαφορά της κοινωνικής τάξης	16
3. Κώλυμα από υφιστάμενη μνηστεία	17
4. Κώλυμα εξαιτίας του επιλήψιμου της γυναίκας	17
Η ΛΥΣΗ ΤΗΣ ΜΝΗΣΤΕΙΑΣ	18
Γαμήλιες πρακτικές	20
Οι κανόνες σεξουαλικής ηθικής και η θεοσέβεια	23
ΑΙΤΙΕΣ ΔΙΑΖΥΓΙΟΥ	25
A. Η μοιχεία και η «πορνεία»	25
Ο «στανικός» γάμος	29
Η εγκατάλειψη της συζυγικής στέγης	31
Η συζυγική αφάνεια και άλλοι λόγοι διαζυγίου	32
Η κακοποίηση των γυναικών	34
Επίλογος	36
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	38
ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ – ΑΡΧΕΙΑ ΝΟΜΟΥ ΚΕΡΚΥΡΑΣ (Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ.)	39
ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΗ	40
ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ	41

Εισαγωγικά

Ο όρος γάμος σημαίνει, καταρχάς, την ειδική εκείνη τελετή με την οποία αναγνωρίζεται νομίμως η γενετήσια ένωση του ζεύγους που θα οδηγήσει στη δημιουργία οικογένειας.¹ Θεμελιώνεται έτσι επισήμως ο οικογενειακός θεσμός.²

Ο γάμος ως κοινωνικός θεσμός, για την εποχή που αναφέρεται η παρούσα πτυχιακή εργασία, αλλά και αργότερα, αναγνωρίζει στην ουσία του και επιβεβαιώνει τη διαρκή ένωση δύο ετερόφυλων προσώπων, του ανδρός και της γυναίκας, που αποσκοπεί στην απόκτηση και την ανατροφή τέκνων με την επιδοκιμασία της κοινωνίας. Ο θεσμός αυτός, ο γάμος, χαρακτηρίζεται από:

1. την αμοιβαία δέσμευση/υπόσχεση για μακροχρόνια διατήρησή του,
2. την κατά κανόνα συγκατοίκηση των συζύγων,
3. τη ρύθμιση των γενετησίων σχέσεων μεταξύ του ζεύγους και των υπολοίπων μελών της οικογένειας τόσο εντός όσο και εκτός της οικογένειας,
4. την αμοιβαία πρόθεση αναπαραγωγής,
5. την οικονομική συνεργασία των συζύγων και
6. την κοινή ανάληψη υποχρεώσεων διατροφής, ανατροφής και αποκατάστασης των τέκνων τους.³

Ο γάμος λύνεται είτε με το θάνατο ενός εκ των συζύγων (χηρεία του επιβιούντος) είτε με την οριστική απομάκρυνση ενός εκ των δύο (διαζύγιο). Με το θεσμό του γάμου οι κοινωνίες ρυθμίζουν τις γενετήσιες σχέσεις των μελών τους κατά τέσσερις τουλάχιστον τρόπους:

- I. αναγνωρίζοντας την αποκλειστικότητα ή την προνομιακότητα των σχέσεων αυτών μεταξύ των συζύγων,
- II. απαγορεύοντας την αιμομιξία, δηλαδή τις γενετήσιες σχέσεις μεταξύ ορισμένων κατηγοριών συγγενών,
- III. ρυθμίζοντας τις σχέσεις των συζύγων με θρησκευτικούς ή άλλους κανόνες και
- IV. ρυθμίζοντας τη δυνατότητα προγαμιαίων και εξωγαμιαίων σχέσεων με αντίστοιχη ρύθμιση των συνεπειών τους (αναγνώριση ή μη εξωγάμων τέκνων, τιμωρία μοιχείας κ.ά.).⁴

Ένα βασικό ακόμα στοιχείο της έννοιας του γάμου είναι η οικονομική συνεργασία του ζεύγους, αφού η οικογένεια αποτελεί σε όλες τις προβιομηχανικές, αλλά και σε σημαντικό βαθμό στον αγροτικό πληθυσμό των βιομηχανικών κοινωνιών βασική μονάδα παραγωγής των μέσων συντήρησης ή και του οικογενειακού εισοδήματος.⁵

Η πολύπλευρη κοινωνική σημασία του γάμου φαίνεται και από τους κανόνες που ρυθμίζουν τόσο την επιλογή των συζύγων όσο και τις αμοιβαίες μεταξύ τους

¹ Δ. Γ. Τσαούση, *Η κοινωνία του ανθρώπου. Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1989. σ. 438.

² Στο ίδιο.

³ Στο ίδιο.

⁴ Δ. Γ. Τσαούση, *ό.π.*, σσ. 438-439.

⁵ Στο ίδιο.

παροχές, δηλαδή τα γαμήλια ανταλλάγματα.⁶ Οι κανόνες που αφορούν την επιλογή των συζύγων διακρίνονται σε αυτούς που αναφέρονται στο κοινωνικό σύνολο από το οποίο αποκλείεται, επιβάλλεται ή είναι δυνατή η επιλογή συζύγου και σε εκείνους που σχετίζονται με την επιλογή του προσώπου.⁷

Στο πλαίσιο των δυνατοτήτων που υφίστανται για την επιλογή συζύγου από το ένα ή το άλλο κοινωνικό σύνολο υπάρχει το θέμα της επιλογής του συγκριμένου προσώπου που θα καταστεί σύζυγος. Το θέμα αυτό στις παραδοσιακές κοινωνίες αποτελεί βασική οικογενειακή μέριμνα και κυριαρχεί ο θεσμός του συνοικεσίου ή του προξενιού. Αντιθέτως στις βιομηχανικές – αστεακές κοινωνίες επικρατεί η ατομική επιλογή των συζύγων από τους ίδιους τους ενδιαφερόμενους.⁸

Ειδικότερα για την Κέρκυρα, ο θεσμός του γάμου ήταν πρωταρχικής σημασίας για τις γυναίκες το 18ο αιώνα οι οποίες, έως και τον 20ό αιώνα, ήταν αποκλεισμένες από τη δημόσια ζωή, ενώ η προίκα που δινόταν με το γάμο, αποτελούσε σχεδόν τη μοναδική υλική βάση της κερκυραίας γυναίκας.⁹ Ωστόσο, ο γάμος έθετε την κερκυραία γυναίκα στην απόλυτη κυριαρχία του άνδρα και στο περιθώριο της δημόσιας ζωής. Μόνο η λύση του γάμου ή ο θάνατος του συζύγου έδινε αυτεξούσιο στη γυναίκα. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι γυναίκες της Κέρκυρας καταμετρώνται για πρώτη φορά στην απογραφή του 1781, χωρίς όμως να καταγράφεται η ηλικία τους και η οικογενειακή τους κατάσταση.¹⁰ Εκτός αυτού οι γυναίκες όφειλαν ανεξαρτήτως ηλικίας να πάρουν τη συγκατάθεση των γονέων τους για να συνάψουν τον πρώτο τους γάμο. Αντίθετα οι γιοί, σύμφωνα τη βενετική νομοθεσία, χειραφετούνταν από τη γονική εξουσία στην ηλικία των δεκαέξι ετών.

Αξιοσημείωτο είναι ότι ο γάμος επέβαλε στη γυναίκα την ανδρική αυθεντία, δηλαδή η γυναίκα ετίθετο ουσιαστικά υπό την κηδεμονία του συζύγου της. Ο σύζυγος αντιπροσώπευε τη σύζυγό του «εις όλες τας πολιτικές πράξεις», δηλαδή τις αστικές έννομες υποθέσεις. Η γυναίκα μπορούσε μόνο να συντάξει τη διαθήκη της χωρίς την άδεια του άνδρα της.¹¹

⁶ Δ. Γ. Τσαούση, *ό.π.*, σ. 439. Τα γαμήλια ανταλλάγματα αναφέρονται σε παροχές σε είδος, σε χρήμα ή σε υπηρεσίες, που προσφέρονται από τον ένα σύζυγο ή την οικογένειά του στον άλλο σύζυγο ή την οικογένειά του. Τα γαμήλια ανταλλάγματα κατατάσσονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες: την προίκα και το έδνο. Η προίκα είναι οι οικονομικές παροχές που προσφέρει η οικογένεια της νύφης στο γαμπρό, ενώ το έδνο αναφέρεται στις οικονομικές παροχές που προσφέρει ο γαμπρός ή η οικογένειά του στη νύφη ή στην οικογένειά της. Βλ. Δ. Γ. Τσαούση, *Η κοινωνία του ανθρώπου. Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1989. σ. 440.

⁷ Δ. Γ. Τσαούση, *ό.π.*, σ. 439.

⁸ *Ο.π.*, σ. 440.

⁹ Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Γυναίκες και Γάμος στην Κέρκυρα (1600-1864). Έμφυλες Σχέσεις και Οικονομικές Δραστηριότητες*, εκδ. Ιονίου Πανεπιστημίου, Κέρκυρα 2008, σ. 23.

¹⁰ *Ο.π.*, σ. 29.

¹¹ *Codice Civile degli Stati Uniti delle Isole Jonie*, Corfu 1841, σ. iv.

Μνηστεία και προίκα

Σύμφωνα με το βενετικό δίκαιο η γυναίκα όταν συμπλήρωνε το δωδέκατο έτος της ηλικίας της ήταν σε «νόμιμη» ηλικία, δηλαδή αποκτούσε θεωρητικά το δικαίωμα να αυτοεκπροσωπείται ενώπιον των κατωτέρων δικαστηρίων και να συνάπτει συμβόλαια και συμβάσεις. Όταν πλέον συμπλήρωνε το δέκατο τέταρτο έτος ήταν νομικά πλήρως χειραφετημένη και μπορούσε να παρουσιάζεται στα εφετεία, ενώ για τους άνδρες η αντίστοιχη ηλικία ήταν δύο χρόνια μεγαλύτερη. Η θεωρητικά πάντα πλήρης νομική χειραφέτηση προσδιόριζε και τη νόμιμη ηλικία γάμου.¹²

Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι ο γάμος ήταν για τη γυναίκα αυτοσκοπός, δεδομένου ότι πάνω στο γάμο και την προίκα αρθρωνόταν όλο το Δίκαιο περί γυναικών. Από το γάμο απέρρεαν όλα σχεδόν τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις των γυναικών τόσο στον ιδιωτικό όσο και στο δημόσιο βίο τους.¹³ Εξάλλου η γυναίκα αποκτούσε την πλήρη χειραφέτησή της από τους γονείς της μόνο όταν παντρευόταν ή γινόταν μοναχή, άλλως η γονική εξουσία έπαυε με το θάνατο του πατέρα (ή της χήρας επιτρόπου μητέρας)¹⁴. Βεβαίως οι γυναίκες ανεξαρτήτως της ηλικίας των όφειλαν να έχουν τη συγκατάθεση των γονέων, προκειμένου να παντρευτούν για πρώτη φορά.¹⁵

Ωστόσο, καίτοι ο γάμος από τη μία μεριά έθετε τη γυναίκα εκτός της πατρικής εξουσίας, από την άλλη την τοποθετούσε υπό την ανδρική κηδεμονία. Η γυναίκα όφειλε να υποτάσσεται στο σύζυγο, ο οποίος αντιπροσώπευε τη σύζυγο σε όλες τις πολιτικές πράξεις, δηλαδή στις αστικές έννομες υποθέσεις. Το μόνο που μπορούσε η γυναίκα να κάνει χωρίς την άδεια του συζύγου της ήταν να συντάξει την διαθήκη της.¹⁶

Αναγκαίος προθάλαμος του γάμου ήταν η μνηστεία (συνοικέσιο) και η προικοδότηση, η οποία αποτελούσε τη μοναδική περιουσία της γυναίκας. Ο πατέρας (και εν τη απουσία του η μητέρα ή οι ανιόντες συγγενείς του πατέρα ή της μητέρας αντίστοιχα) όφειλε να προικίσει τις θυγατέρες του ανάλογα βεβαίως με την κοινωνική τους θέση και την αξία της πατρικής περιουσίας.¹⁷ Η προίκα ήταν το μοναδικό γυναικείο δικαίωμα επί της πατρικής περιουσίας και είχε ως σκοπό να εξασφαλίσει στη γυναίκα μια αξιοπρεπή διαβίωση, ιδιαιτέρως στην περίπτωση απώλειας του άνδρα.

Η προίκα αποτελείτο κυρίως από κινητά περιουσιακά στοιχεία, αλλά μπορούσε να περιλαμβάνει κατ' εξαίρεση και ακίνητα. Η καταβολή της προίκας δεν ήταν απαραίτητο να γίνει άμεσα, αλλά μπορούσε να γίνει εντός τριάντα ετών από

¹² Rizzardi-Griffi, D., *Volumen Statutorum Legum ac Iurium tam civilium quam Criminalium DD. Venetorum cum correctionibus serenissimorum Principum pro tempore, Venetiis 1709*. Βλ. σχετικά στο: Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *ό.π.*, σ. 43.

¹³ Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *ό.π.*, σ. 43.

¹⁴ Δημητρίου Χ. Καπαδόχου, *Η απονομή της δικαιοσύνης στην Κέρκυρα από τους Μεγάλους Πρωτοπαπάδες στην ενετική περίοδο (1606 - 1797)*, Αθήνα 1990, σ. 150.

¹⁵ Γ. Μ. Βαλάσση, «Τινά περί της πατρικής εξουσίας κατά το Δίκαιον του μετά την Άλωση ελληνισμού», στο: Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *ό.π.*, σ. 44.

¹⁶ *Codice Civile degli Stati Uniti delle Isole Jonie*, Corfù 1841, σσ.33,35 (βιβλίο 1^ο, τίτλος V, κεφ. ΣΤ', παρ. 188, 200).

¹⁷ Rizzardi-Griffi, D., *Volumen Statutorum Legum ac Iurium tam civilium quam Criminalium DD. Venetorum cum correctionibus serenissimorum Principum pro tempore, Venetiis 1709*, στο: Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *ό.π.*, σ. 45.

την υπογραφή του προικοσυμφώνου.¹⁸ Η προίκα είχε περιορισμούς στην αξία της καθόσον σύμφωνα με το Βενετικό Δίκαιο δεν μπορούσε να ξεπεράσει κατ' ανώτατο όριο τα 5.000 αργυρά δουκάτα.¹⁹ Συνήθως, βέβαια, η αξία της δεν ξεπερνούσε τα χίλια δουκάτα.

Η προίκα παραδινόταν στο γαμπρό (ή στον πατέρα του, εάν αυτός ήταν ανήλικος). Τοιουτοτρόπως ο σύζυγος (ή ο πεθερός) καθίστατο με τον τρόπο αυτό αυτοδικαίως διαχειριστής /επικαρπωτής και ταυτόχρονα οφειλέτης της αξίας της διατιμημένης προίκας. Ωστόσο η γυναίκα διατηρούσε καθ' όλο τον έγγαμο βίο την ψιλή κυριότητα της προίκας, των κινητών και των εκτιμηθέντων ακινήτων, την πλήρη κυριότητα των τυχόν μη εκτιμηθέντων (ευτελούς αξίας) ακινήτων και την «ελεύθερη» διαχείριση των παράφερνων (ή εξώπροικων) που ίσως δεν είχαν παραδοθεί ρητά στον σύζυγο.²⁰ Δεν μπορούσε, ωστόσο, να πραγματοποιήσει δωρεές από την προίκα της, π.χ. σε μοναστήρια ή να προικίσει τις θυγατέρες της από τα ίδια προικώα, χωρίς τη συγκατάθεση του συζύγου της. Σε αντάλλαγμα του ανδρικού προνομίου της διαχείρισης και της επικαρπίας της προίκας, τόσο το Βενετικό όσο και το Μεταβυζαντινό Δίκαιο, απαγόρευε την προσωποκράτηση της γυναίκας για προσωπικά χρέη.²¹

Η προίκα λοιπόν εθεωρείτο ιερή και απαραβίαστη και προστατευόταν όχι μόνο από τα εκκλησιαστικά αλλά και από τα αστικά (μετά το 1800) δικαστήρια. Ιδιαίτερως τα ακίνητα περιουσιακά στοιχεία, που τυχόν περιλαμβάνονταν στην προίκα ή στα παράφερνα, δεν μπορούσαν να εκποιηθούν ή να υποθηκευτούν κατά τη διάρκεια του γάμου ούτε από το σύζυγο ούτε από τη σύζυγο.²² Σε περίπτωση που τα περιουσιακά στοιχεία που ενέγραφε ο πατέρας ήταν ήδη υποθηκευμένα, η θυγατέρα μπορούσε να απαιτήσει την καταβολή της προίκας σε μετρητά, ενώ στην περίπτωση χρεοκοπίας ή ρευστοποίησης της περιουσίας του άνδρα, η σύζυγος μπορούσε να απαιτήσει την αποκατάσταση της προίκας της στο ακέραιο και με προτεραιότητα έναντι των υπολοίπων πιστωτών. Η προνομιακή απαίτηση (primo creditor) της γυναίκας έναντι των υπολοίπων χρεοφειλετών επιλαμβανόταν πολλές φορές στα βενετικά Statuta και ίσχυε και στο Μεταβυζαντινό Δίκαιο.²³ Βεβαίως η γυναίκα αποκτούσε την πλήρη κυριότητα της προίκας μετά διαζύγιο ή το θάνατο του συζύγου της. Στην πρώτη περίπτωση ο εν διαστάσει σύζυγος όφειλε να καταβάλει διατροφή στην πρώην σύζυγό του, έως τη συνολική – ακέραια επιστροφή των προικίων, τα οποία έπρεπε να επιστρέψει μέσα σε ένα μήνα.²⁴ Στην άλλη περίπτωση, και για όσο διάστημα ανέμενε την επιστροφή της προίκας (και πάντως μέχρι την παρέλευση ενός έτους και μιας ημέρας από το θάνατο του συζύγου), η

¹⁸ Rizzardi-Griffi, D., *Volumen Statutorum Legum ac Iurium tam civilium quam Criminalium DD. Venetorum cum correctionibus serenissimorum Principum pro tempore, Venetiis 1709*, στο: Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *ό.π.*, σ. 46.

¹⁹ *Codice Civile degli Stati Uniti delle Isole Jonie*, Corfù 1841, σσ.32, 237 (βιβλίο 10^ο, τίτλος V, κεφ. Ε', παρ. 179 και βιβλίο 3ο, τίτλος V, κεφ. Β', παρ. 1327).

²⁰ *Codice Civile degli Stati Uniti delle Isole Jonie*, Corfù 1841, σσ. 245-246 (βιβλίο 3ο, τίτλος V, κεφ. ΣΤ', παρ. 1378, 1381).

²¹ Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *ό.π.*, σ. 47.

²² *Codice Civile degli Stati Uniti delle Isole Jonie*, Corfù 1841, σσ. 238-239, 245 (βιβλίο 3ο, τίτλος V, κεφ. Γ', παρ. 1340 και κεφ. ΣΤ', παρ. 1378).

²³ Rizzardi-Griffi, D., *ό.π.*, στο: Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *ό.π.*, σ. 47.

²⁴ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φак. 6, «βιβλίο 6» 1, φ. 72ν (9 Μαρτίου 1684) και φ. 81r (29 Δεκεμβρίου 1684).

χήρα διατρεφόταν από την καταληφθείσα συζυγική περιουσία. Πέραν τούτου η χήρα μπορούσε να παραμείνει στην κατοικία του εκλιπόντος για το υπόλοιπο της ζωής της, εφόσον αποφάσιζε να διατηρήσει το πένθος της, μετά την παρέλευση του ενός έτους, υπό την προϋπόθεση ότι ο άνδρας της την είχε αφήσει «κυρά και [ν]οικοκυρά» (*dona e madonna*) στην οικία του.²⁵ Καθότι φαίνεται ο ορισμός της συζύγου ως «κυράς και [ν]οικοκυράς» εξυπηρετούσε την ανατροφή των ανήλικων τέκνων.²⁶ Υπήρχε όμως και η περίπτωση ο διαθέτης σύζυγος να επιτρέπει στη γυναίκα του να παντρευτεί εκ νέου μέσα στο σπίτι του και να καθιστά το νέο σύζυγο «κύριο και καθολικό νοικοκύρη» σε όλη του την περιουσία.²⁷ Εάν η χήρα αποφάσιζε οικειοθελώς να απομακρυνθεί ή και να συνάψει άλλο γάμο, τότε λάμβανε μόνο την προίκα της και ίσως εφάπαξ δώρο που είχε ορίσει ο εκλιπών σύζυγος στη διαθήκη του.

Η γυναίκα έχανε απολύτως την προίκα της σε δύο περιπτώσεις: εάν αποδεικνυόταν ένοχη μοιχείας από εκκλησιαστικό δικαστήριο, οπότε την προίκα την κέρδιζε ο σύζυγος, ή ένοχη «εγκλήματος καθοσιώσεως», οπότε η προίκα δημευόταν.²⁸ Η μοιχεία αποτελούσε μεγάλο ποινικό αδίκημα και ως εκ τούτου συνεπαγόταν σοβαρότατες συνέπειες. Ο Ιόνιος Αστικός Κώδικας μετρίασε την αυστηρότητα της ποινής γι' αυτό το αδίκημα και προέβλεπε την απώλεια της μισής μόνο προίκας, εάν υπήρχαν κοινά τέκνα, ή του ενός τετάρτου σε περίπτωση που το ζευγάρι ήταν άτεκνο. Στην πρώτη περίπτωση το κατασχεθέν μερίδιο της προίκας διατίθετο υπέρ των τέκνων, ενώ στην άλλη περιερχόταν στην πλήρη κυριότητα του συζύγου. Η μοιχός ανακτούσε την ψιλή κυριότητα της προίκας της μόνο εφόσον ο άνδρας της την αποδεχόταν και πάλι στη συζυγική κατοικία.²⁹

Η προίκα προερχόταν κατά κύριο λόγο από την πατρική περιουσία. Στα πρωτοπαπαδικά έγγραφα τονιζόταν ότι η πατέρας είχε χρέος κατά το νόμο να προικίσει «με πράγμα εδικόν του» την κόρη του.³⁰ Η πρακτική αυτή φαίνεται ότι τηρούνταν πάντοτε, ακόμη και αν είχε προαποθάνει ο πατέρας. Εάν ο πατέρας προαισθανόταν ότι πλησίαζε το τέλος της ζωής του, όριζε στη διαθήκη του να παντρεύονται τα παιδιά του (τα θηλυκά) «εξώπροικα», με το κληρονομικό μερίδιο που αντιστοιχούσε στην προίκα τους, αποκλείοντάς τα με αυτόν τον τρόπο από την υπόλοιπη γονική περιουσία. Μόνο στην περίπτωση που οι γιοί δεν προίκιζαν

²⁵ Rizzardi-Griffi, D., *ό.π.*, στο: Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *ό.π.*, σ. 48.

²⁶ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Συμβολαιογράφοι K248, ιερέας Ευστάθιος Κάντας, Λευκίμμη, φφ. 55r-56r.

²⁷ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Συμβολαιογράφοι Σ4, «βιβλίο» 1, φφ. 13v-14r (13 Δεκεμβρίου 1704). Σύμφωνα με τη Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, «Η νομική προστασία της γονικής περιουσίας στη Μύκονο (17ος-18ος αι.)», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, Παράρτημα 1 (1999) [Ακαδημία Αθηνών], σ. 200, δεν είναι σαφές ως προς την ειδική ρήτρα της «κυράς και οικοκυράς» αν πρόκειται για παραχώρηση ενός απλός δικαιώματος ισόβιας συγκατοίκησης της επιζώντος συζύγου με τα τέκνα της, τα οποία είναι πραγματικοί κληρονόμοι, ή για ένα ευρύτερο δικαίωμα διοίκησης-διαχείρισης της περιουσίας του θανόντος συζύγου, μέχρι να ενηλικιωθούν ή να παντρευτούν τα τέκνα ή τέλος αν πρόκειται για παραχώρηση κληρονομικού δικαιώματος στην επιζώντα σύζυγο που πιθανώς να υποκρύπτει κάποια μορφή οικογενειακού κληρονομικού καταπιστεύματος.

²⁸ Γ. Πλουμίδη, *ό.π.*, σ. 49.

²⁹ *Codice Civile degli Stati Uniti delle Isole Jonie*, Corfù 1841, σ. 38 (βιβλίο 1ο, τίτλος VI, κεφ. Γ', παρ. 208).

³⁰ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φακ. 5, φίλτζα 6, φ. 260r (1 Νοεμβρίου 1690).

θυγατέρες του, ο διαθέτης προνοούσε ώστε οι κόρες του να έχουν και αυτές ίσο μερίδιο από την πατρική περιουσία («αδελφομοίρι»)³¹.

Η προικοδότηση ήταν αναγκαία προϋπόθεση για τη σύναψη γάμου. Ως προς αυτό υπήρχε παραδοσιακά όχι μόνο κοινωνική απαίτηση, αλλά και πρόνοια. Οι νοοτροπίες αυτές δεν άλλαξαν ούτε τον 19ο αι. Σε περιπτώσεις πενίας του πατέρα ή ορφάνιας, η Κερκυραία κόρη είχε τη δυνατότητα να καταφύγει σε σχετικά κληροδοτήματα, όπως λόγου χάρη αυτό τού κερκυραϊκής καταγωγής Θωμά Φλαγγίνη (1579-1648). Με τη διαθήκη του από τις 11 Σεπτεμβρίου 1644 ο Φλαγγίνης άφησε ιδιαίτερο κεφάλαιο για την προίκιση δέκα απόρων Ελληνίδων παρθένων κατ' έτος. Η επιλογή γινόταν με κληρωτίδα και κάθε μια που κληρωνόταν λάμβανε 100 δουκάτα. Αξίζει να σημειωθεί ότι από το 1665, που έγινε η πρώτη κλήρωση, έως το 1797, έτος κατά το οποίο κατασχέθηκε το κληροδοτήμα Φλαγγίνη από τους Δημοκρατικούς Γάλλους, προικοδοτήθηκαν συνολικά 1.288 Ελληνίδες με το συνολικό ποσό των 128.800 δουκάτων.³² Από αυτές, πενήντα πέντε ήταν Κερκυραίες οι οποίες κατέλαβαν την τέταρτη θέση μεταξύ των προικοδοτηθεισών (μετά τις θυγατέρες των Ελλήνων παροίκων της Βενετίας και εκείνες της Κεφαλονιάς και της Ζακύνθου).³³

Από τη στιγμή που ο όρος της προίκας εκπληρωνόταν, ακολουθούσε το συνοικέσιο. Η μνηστεία περιελάμβανε τη σύνταξη (από έναν εγγράμματο, συνήθως τον εφημέριο ιερέα) ενός προκαταρκτικού συμφωνητικού σχετικά με την προίκα, της λεγόμενης «αρεσκιάς»³⁴ («κοινού ομολόγου», «αρραβωνοχαρτιού» ή «αρραβωνιαστικού συναλλάγματος»), που στη συνέχεια ως δεσμευτικός τίτλος καταχωριζόταν («ερεγγιστράρετο») για την αναγκαία διασφάλιση και επικυρωνόταν («νομικιάζετο») στο κατάστιχο («πρωτόκολλο») των νοταρίων, «μήπως αφανιστεί και χαθεί». Στην «αρεσκιά» ο γονέας ή ο κηδεμόνας της νύφης καθόριζε σε γενικές γραμμές, δηλαδή κατά κατηγορίες, το περιεχόμενο των προικίων δώρων. Η προικοδότηση και η προικοπαραλαβή, όπως προαναφέρθηκε, ήταν αποκλειστική υπόθεση των πατέρων, εφόσον βεβαίως βρίσκονταν στη ζωή, και διεκπεραιωνόταν χωρίς τη συμμετοχή των μελλόνυμφων.³⁵ Εάν η γυναίκα ήταν χήρα ή ορφανή από γονείς (ή τουλάχιστον από πατέρα), εμφανιζόταν η ίδια ως συμβαλλόμενη, υπέγραφε και κατόπιν παρέδιδε αυτοπροσώπως τα προικία της στο νέο της σύζυγο.³⁶ Ύστερα από την υπογραφή του προικοσυμφώνου της «αρεσκιάς» ο μνηστήρας απέστελλε συνήθως με ένα συγγενικό πρόσωπο τη βέρα (το

³¹ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Συμβολαιογράφοι Π223, φ.193r (7 Απριλίου 1614).

³² Γ. Πλουμίδη, *ό.π.*, σ. 50.

³³ Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, *Θωμάς Φλαγγίνης και ο μικρός Ελληνομνήμων*, εν Αθήναις 1939, σσ. 50, 134-135.

Το φλαγγινειανό κληροδοτήμα φαίνεται ότι ήταν ουσιαστικά το μοναδικό διαθέσιμο κληροδοτήμα μέχρι την κατάλυση της Γαληνότατης Δημοκρατίας, καθ' ότι τα υπόλοιπα διασπαθίζονταν από τους κληρονόμους του διαθέτη/κληροδότη.

³⁴ Ο όρος «αρεσκιά» προέρχεται από τον «κατ' ανθρώπων αρέσκειαν», δηλαδή τον μη ιερολογημένο αρραβώνα που ήταν η συχνότερη μορφή συνοικεσίου κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Βλ. Αγγελική Τσαγκάρη, «Μορφές μνηστείας κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο (1453-1821)», *Γρηγόριος ο Παλαμάς*, τόμ. 84, τχ. 788 (Μάιος-Αύγουστος 2001), σ. 414.

Η λέξη *αρεσκιά* έχει τη ρίζα της στην αρχαία ελληνική γλώσσα. Στην αρχή είχε την έννοια της προφοράς δώρων προς τους Θεούς για να καταλήξει με τη σημασία της ευχαρίστησης. Στα έγγραφα βεβαίως έχει την έννοια της προίκας, που ευχαριστιούνται οι γονείς να δώσουν στο παιδί τους.

³⁵ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Συμβολαιογράφοι Κ248, «βιβλίο» 2, φ.29v (20 Οκτωβρίου 1667).

³⁶ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Συμβολαιογράφοι Π223, φφ. 98r-v (27 Ιανουαρίου 1609).

«δακτυλίδιον») στη μέλλουσα σύζυγο, ενώ ο πατέρας (ή χήρα μητέρα) της νύφης έκαναν την προγαμιαία δωρεά σε χρήμα (π.χ. πέντε χρυσά τζεκίνια³⁷) ή σε είδος, ως προκαταβολή της προίκας και σε ένδειξη καλής πίστης. Ταυτόχρονα με την επίδοση της βέρας του αρραβώνα ή λίγες μέρες αργότερα, ο μέλλων γαμπρός φιλούσε τη νύφη ενώπιον των γειτονισσών ως επισφράγιση της συμφωνίας. Ειρήσθω εν παρόδω, το παλαιότερο δημοσιευόμενο προικοσύμφωνο της Κέρκυρας είναι του έτους 1447. Βρέθηκε στα αρχεία της Μονής του Βατοπεδίου, αναφέρεται σε μνηστεία και φέρει την ένδειξη «αραβωνιτικό και γαμικό συνάλλαγμα»³⁸

Το χρονικό διάστημα μεταξύ της μνηστείας και του γάμου μπορούσε να ήταν λίγοι μήνες, αλλά και ένα έως και επτά χρόνια, αν και η παράταση της μνηστείας πάνω από τέσσερα χρόνια ήταν παράνομο και απαγορευμένο. Αμέσως μετά τη μνηστεία ακολουθούσε η σύναψη του συμβολαίου της προικοπαράδοσης («γαμικού συμβολαίου») ενώπιον του νοταρίου. Η προικοπαράδοση αποτελούσε συνήθως αντιγραφή και επικύρωση του συμφωνητικού («ομολόγου») της «αρεσκιάς» από το νοτάριο και γι' αυτό τον λόγο οι δύο όροι συγχέονταν. Η προικοπαράδοση υπογραφόταν συνήθως την ίδια μέρα και μάλιστα λίγες ώρες πριν την τελετή του μυστηρίου του γάμου. Με αυτή γινόταν η παράδοση και η παραλαβή της προίκας, η τυχόν διατίμηση³⁹ της σε αργυρά νομίσματα (τάληρα), δηλαδή η λεγόμενη «στίμα», και περιγράφονταν αναλυτικά τα συστατικά στοιχεία της προίκας, των παράφερνων (ή εξώφερνων ή του «εξωπροικίου») και των αντίφερνων (ή του «αντιπροικίου»), δηλαδή των προγαμιαίων δωρεών των συγγενών του γαμπρού προς τη νύφη, αντίστοιχα. Η προίκα στην Κέρκυρα, όπως και στην ιταλική χερσόνησο, αποτελείτο κυρίως από κινητά στοιχεία: κοσμήματα χρυσά και αργυρά, στρώματα, μαξιλάρια, κλινοσκεπάσματα, λευκά είδη, γυναικείο ρουχισμό, έπιπλα (απαραιτήτως έναν κομό ή μια κασέλα) και είδη εστίασης. Με άλλα λόγια περιελάμβανε όλα τα βασικά αγαθά για τη σύσταση ενός νοικοκυριού και τη στοιχειώδη υλική επιβίωση της χειραφετημένης γυναίκας.

Η διατίμηση της προίκας (όταν γινόταν) αποσκοπούσε στη διαφύλαξη της αξίας της, καθόσον τα βενετικά νομίσματα διακρίνονταν για την σταθερότητα του τίτλου και του βάρους τους σε πολύτιμο μέταλλο. Όταν επρόκειτο για δεύτερο ή τρίτο γάμο, ορίζονταν κριτές για να εκτιμήσουν την «τριβή» της προίκας, δηλαδή τη φθορά και τη συνακόλουθη έκπτωση της αξίας των προικίων.⁴⁰ Η χρηματική εκτίμηση από έναν τεχνίτη (και εξέχοντα άνθρωπο της αγοράς) εξασφάλιζε την προίκα όχι μόνο από τη φθορά που υφίσταντο τα υλικά της αγαθά, αλλά και από ενδεχόμενη κακοδιαχείριση και κατασπατάληση της από τον σύζυγο. Η διαχείριση των προικίων από τον άνδρα είχε σαφώς δυσμενείς επιπτώσεις για το ιδιοκτησιακό καθεστώς των γυναικών. Δεν ήταν καθόλου σπάνιο το φαινόμενο ο άνδρας να διασπαθίζει («εδισυπάρησε»), να υποθηκεύει και να πουλάει την προίκα της συζύγου του.

Παρά το γεγονός ότι η μεταβίβαση της γης ήταν αρρενογονική, η προίκα περιλάμβανε επίσης ακίνητα αγαθά, η αξία των οποίων ποίκιλλε ανάλογα με την

³⁷ Το λεγόμενο τζεκίνι ή τσεκίνι ή φλωρί βενετικό, είναι το χρυσό βενετικό δουκάτο. Το τζεκίνι αντιστοιχούσε περίπου σε δύο αργυρά τάληρα (αυστριακά, ισπανικά ή βενετικά).

³⁸ Δημητρίου Χ. Καπαδόχου, *Η απονομή της δικαιοσύνης στην Κέρκυρα*, ό.π., σ. 107.

³⁹ Η εκτίμηση γινόταν από έναν εμπειροτέχνη, π.χ. τον πρωτομάστορα των ραπτών, ο οποίος συνήθως ήταν Εβραίος.

⁴⁰ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Συμβολαιογράφοι K248, φλίτζα 1, φ.45r (24 Απριλίου 1665).

κοινωνική και οικονομική επιφάνεια των προικιζόντων. Στην περίπτωση των κατοίκων των προαστίων η νύφη λάμβανε για παράδειγμα «ένα σπίτι με μία κάμερα και εν πάρτεγον»⁴¹, ενώ στις γυναίκες της υπαίθρου δινόταν ένα ή και περισσότερα μικρά αγροτεμάχια, ένας ελαιώνας ή μεμονωμένες (έως 30) ρίζες ελιές, ένας αμπελώνας, λίγα πρόβατα, μία αγελάδα, ένα γαϊδούρι ή ένα άλογο και σπανιότερα ένα σπίτι στη «χώρα των Κορυφών».

Η καταβολή της προίκας, όπως προαναφέρθηκε, δε γινόταν πάντα στο ακέραιο. Ο πατέρας (ή ο κηδεμόνας) της νύφης παρακρατούσε ένα μέρος το οποίο υποσχόταν να παραδώσει άνευ τόκου μετά από μερικά (έως και δέκα) χρόνια. Το παρακρατηθέν μικρό τμήμα (περίπου το 1/4) της προίκας («λειψόπροικα») χρησίμευε μάλλον ως ενέχυρο για τον έλεγχο της αξιοπιστίας του γαμπρού στα πρώτα έτη του έγγαμου βίου. Εάν ο κηδεμόνας της νύφης δεν μπορούσε μετά την παρέλευση εύλογου χρόνου να αποπληρώσει τη λειψόπροικα στα συμφωνηθέντα κινητά είδη, τότε το εξοφλούσε σε ακίνητα, π.χ. παραχωρούσε σε χρησικτησία στον γαμπρό του ένα αγροτεμάχιο, ένα σπίτι ή ένα μύλο ίσης αξίας.

Αν και η πρακτική που ετηρείτο στη συνομολόγηση των προικίων συμβολαίων δεν ήταν ομοιόμορφη, δεδομένου ότι εμφάνιζε εξαιρέσεις, παραλλαγές και επιμέρους λεπτομέρειες, βασική επωδός του γαμικού συμβολαίου ήταν η «παράδοση» της κόρης από τους γονείς της στον γαμπρό, η οποία τεκμηριώνει τη συνέχεια της γονικής εξουσίας επί των θυγατέρων έως τον πρώτο τους γάμο.

Σύμφωνα με το Βενετικό αλλά και το Βυζαντινορωμαϊκό Δίκαιο, εκτός από τον πατέρα (ή τη χήρα μητέρα ή τον κηδεμόνα) τη νύφη όφειλε να την προικίσει και ο τυχόν διακορευτής και ο βιαστής, «αν την έφθειρε κατά την παρθενίαν».⁴² Η προίκιση του θύματος από τον βιαστή/διακορευτή τηρήθηκε και επί Αγγλοκρατίας. Έως πέντε σχετικές υποθέσεις εξετάζονταν ετησίως από τον εισαγγελέα και το Κακουργιοδικείο της αγγλοκρατούμενης Κέρκυρας.⁴³ Συνηθέστερα, όμως, η ξεπάρθενος κόρη ζητούσε από τον Πρωτοπαπά να μην εκδώσει στον διακορευτή άδεια γάμου με άλλη γυναίκα, αλλά να τον υποχρεώσει να τη στεφανωθεί, διότι «επίστη εν ακακία και εδόθη εις την σαρκικήν σμίξιν του αυτού [ανδρός] διά την υπόσχεσιν να [την] λάβη διά νόμιμον του γυναίκα ως οι θείοι νόμοι κελεύουν».⁴⁴ Η διακορευθείσα/βιασθείσα κόρη τόνιζε ότι «διά το άδικον οπού της έκαμε δεν μπορεί πλέον να παντρευτεί» με άλλον, ενώ επέσυρε και την απειλή ότι ο βιαστής κινδύνευε «να τον σκοτώσουν οι ειδικοί της». Σε αυτές τις περιπτώσεις ο Μεγάλος Πρωτοπαπάς της Κέρκυρας (όπως επίσης και οι ορθόδοξοι ιεράρχες του οθωμανοκρατούμενου χώρου) εφαρμόζοντας το Κανονικό και το Εθιμικό Δίκαιο που έθετε τη γυναικεία τιμή υπεράνω των υλικών αγαθών, πρόσταζε τον δράστη να στεφανωθεί τη γυναίκα που ατίμασε με αντάλλαγμα την προίκα της. Επέβαλλε δηλαδή τον αναγκαστικό γάμο του θύτη με το θύμα. Εάν ο διακορευτής/βιαστής αρνούταν να στεφανωθεί την ατιμασμένη κόρη, τότε φυλακιζόταν «διά προσταγής

⁴¹ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Συμβολαιογράφοι Α27, τόμ. Α', σ. 40 (28 Ιουνίου/10 Ιουλίου 1842).

⁴² Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 25, φιλτζα 3, φ. 110r (26 Φεβρουαρίου 1731).

⁴³ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Εισαγγελέας, φάκ. 6, φλίτζα 23, σ. 23 (Μάρτιος 1824), όπου ο βιαστής καταβάλλει 150 τάληρα «κολονάτα» για την προικοδότηση του θύματος.

⁴⁴ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 19, «βιβλίο των αποφάσεων τζιβίλ», φφ. 16v-17r (10 Νοεμβρίου 1697). Στο ίδιο, φάκ. 25, φιλτζα 4, φ. 170r-v (28 Απριλίου 1736) και φιλτζα 10, φ. 1r (9 Δεκεμβρίου 1730).

του Υψηλοτάτου Πρεβεδούρου», έως ότου συγκατανεύσει.⁴⁵ Βέβαια ο αναγκαστικός νόμος δε λειτουργούσε πάντα προς όφελος της ατιμασμένης κόρης. Τούτο διότι υπήρχαν και οι περιπτώσεις απόπειρας βιασμού, προκειμένου να σφετεριστεί στη συνέχεια ο βιαστής τη μεγάλη περιουσία του πατέρα της βιασθείσας.

Όπως καταδείχθηκε παραπάνω το προικοσύμφωνο ήταν απαραίτητο εργαλείο για τη νομική εξασφάλιση της προίκας. Η απώλεια του προικοσυμφώνου επέτρεπε σε προικοθήρες να σφετεριστούν την προίκα και να εγείρουν υπέρμετρες αξιώσεις επί των συγγενών της νύφης. Η προίκα επιστρεφόταν στη χήρα από τους συγγενείς του άνδρα της. Η διαδικασία αυτή μπορούσε να κρατήσει έως και δύο χρόνια.

Ο θεσμός της προίκας δεν είχε μόνο ευεργετικές επιπτώσεις για τη γυναίκα. Εξαιτίας του αναγκαίου όρου της προικοδότησης ο γάμος μετατρέποταν σε οικονομική συναλλαγή και μέσο πλουτισμού των ανδρών στα ανώτερα κλιμάκια της αστικής κοινότητας. Η νύφη «εκτιμάτο» ανάλογα με την προίκα της και οι πατέρες μετά από μεγάλα παζάρια, κατ' ουσίαν πλειστηριασμό, «έκλειναν την δουλειά», χωρίς τη σύμφωνη γνώμη των παιδιών τους. Το γεγονός αυτό είχε αρνητικές συνέπειες στον έγγαμο βίο τους (αδιαφορία, τριβές, διαπληκτισμοί, έλλειψη ερωτικού ενδιαφέροντος κ.ά.), δεδομένου ότι η σχέση αυτή δεν είχε στηριχθεί σε αμοιβαία συμπάθεια και έλξη, αλλά προέκυψε ως προϊόν μιας οικονομικής συναλλαγής.

Πρέπει να σημειωθεί ότι η μνηστεία στην Κέρκυρα δημιούργησε πολλά και σοβαρά προβλήματα, τα οποία απασχόλησαν την εκκλησιαστική δικαιοσύνη. Κυριότερη αιτία στάθηκε η ιερολογημένη μνηστεία, την οποία εν τέλει η Εκκλησία αναγκάστηκε να την καταργήσει, επειδή δημιούργησε πολλά οικονομικά αλλά και κοινωνικά προβλήματα.

Πιο συγκεκριμένα, η ιερολογία της μνηστείας την εξομοίωσε, τόσο στη συνείδηση του απλού κόσμου όσο και στον κατώτερο κλήρο, σχεδόν με το γάμο, πράγμα το οποίο άνοιξε ελεύθερα την είσοδο του γαμπρού στο σπίτι της νύφης, ενώ στη συνέχεια οδηγούσε στη συνοίκηση ή ακόμη και στην απόκτηση παιδιών. Πέραν τούτου, αναφύοντο και άλλου είδους ζητήματα, όπως αυτά της παραδόσεως της προίκας, η οποία τελούσε υπό την προϋπόθεση του γάμου. Όταν λοιπόν αυτός ματαιωνόταν ή δε γινόταν, αναζητιόταν πίσω η προίκα, η οποία όμως δεν υπήρχε για να επιστραφεί.

Εκτός όμως από τα οικονομικά προβλήματα υπήρχαν και κοινωνικά. Οι νέοι λ.χ. ήταν υποχρεωμένοι να στρατεύονται ή να ξενιτεύονται. Αρκετοί από αυτούς άφηναν τη μνηστή πίσω και δεν επέστρεφαν. Όλα αυτά εξανάγκασαν την Εκκλησία να πάρει αποφάσεις και να καταργήσει την ιερολογημένη μνηστεία πολύ πριν το 1834 και το 1835 που η Ιερά Σύνοδος της Ελλάδος απαγόρευσε την ιερολογία της στην υπόλοιπη Ελλάδα.

Σε πρωτοπαπαδικά θεσπίσματα του 1727 και του 1728 επισημαίνεται σχετικά ότι «απερίσκεπτοι» ιερείς της νήσου έδιδαν «όχι μόνον δια λόγου αλλά και με έγγραφο πίστη» άδεια στους «αμαθείς λαϊκούς να σμίγωνται προ της ιερολογίας». Η «αμάθεια» των ιερέων συνίστατο ακριβώς στο ότι θεωρούσαν ισότιμη την ιερολογία του αρραβώνα με το μυστήριο του γάμου, με αποτέλεσμα να επιδοκιμάζουν τη συγκατοίκηση των αρραβωνιασμένων νέων.

⁴⁵ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 67, φίλτζα 14, φφ. 2γ-3γ (9 Οκτωβρίου 1781).

Για να δοθεί ένα τέλος σ' αυτήν την παρεξήγηση και τις συνέπειές της, ο Πρωτοπαπάς Χριστόδουλος Βούλγαρης αναγκάστηκε να εκδώσει διαταγή με την οποία απαγόρευε την ιερολογία της μνηστείας χωριστά «διωρίζας να γίνεται εις έναν κερών Ιερολογίαν του αρραβώνος και στεφανώματος δια το άορον της ζοής» κατά την έκφραση των εγγράφων. Παρ' όλα αυτά ούτε και αυτή η διαταγή βρήκε απήχηση στον κερκυραϊκό λαό, ο οποίος δε δεχόταν μνηστεία χωρίς την ευλογία της Εκκλησίας.

Ωστόσο, όπως προαναφέρθηκε, η εξομοίωση της ιερολογημένης μνηστείας με το γάμο και η συγκατοίκηση είχε αναπόφευκτα ως αποτέλεσμα την απόκτηση εξώγαμων τέκνων, τα οποία ήταν νόμιμα μεν για τους γονείς, παράνομα δε για την Εκκλησία. Τέλος για τη θεραπεία του κακού επιστρατεύθηκε ο αφορισμός. Ο Μεγάλος Πρωτοπαπάς Σπυρίδων Βούλγαρης εξέδωσε εγκύκλιο διαταγή, στις 14 Νοεμβρίου 1728, στην οποία αναφέροντο τα εξής: «Και οι λαϊκοί, οπού προ της ιερολογίας ήθελαν σμιχθούν ταις αρραβωνιαστικαίς τους, έστωσαν αφορισμένοι παρά Θεού Παντοκράτορος και κατηραμένη η γενεά. όπου θέλει γεννηθεί απ' αυτούς».⁴⁶ Μετά τη διαταγή του Μεγάλου Πρωτοπαπά Σπυρίδωνος Βούλγαρη με την απειλή του αφορισμού, φαίνεται ότι το κακό περιορίστηκε σημαντικά.

⁴⁶ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 25, φίλτζα 7, φφ. 30v-31r, (28Νοεμβρίου 1728).

Κωλύματα μνηστείας⁴⁷

Όσοι συνέρχονταν σε μνηστεία αναλάμβαναν ταυτόχρονα τη νομική και ηθική υποχρέωση να τελέσουν γάμο. Επομένως έπρεπε να μην υπάρχει κανένα εμπόδιο στην πραγματοποίηση του σκοπού αυτού. Ως εκ τούτου, τα κωλύματα του γάμου είχαν εφαρμογή και στη μνηστεία. Μια κατηγορία αποτελούσαν τα απόλυτα ανατρεπτικά κωλύματα, δηλαδή αυτά που εμπόδιζαν τη μνηστεία με κάθε πρόσωπο. Σε αυτά περιλαμβάνονταν το κώλυμα της ετεροθρησκείας, του υφιστάμενου γάμου, του τρίτου γάμου, εάν είχε προϋπάρξει, της ιδιότητος του μοναχού και κληρικού της Ορθόδοξης Ανατολικής Εκκλησίας και της καταδίκης της γυναίκας για μοιχεία. Η άλλη κατηγορία, των σχετικών ανατρεπτικών κωλυμάτων, περιελάμβανε τα κωλύματα της εξ αίματος ή εξ αγχιστείας συγγένειας, της υφιστάμενης μνηστείας που εμποδίζει τη σύναψη άλλης, πριν λυθεί οριστικά η πρώτη, και τα κωλύματα που προκύπτουν από την ίδια τη μνηστεία, δηλαδή η απαγόρευση σύναψης μνηστείας μεταξύ συγγενών προσώπων και μνηστών. Πέραν τούτων συναντάμε, όμως, και κωλύματα από πνευματική συγγένεια, από διαφορά κοινωνικής τάξεως, καθώς και κωλύματα που αναφέρονται στην ηθική ζωή των προσώπων που συνέρχονταν σε μνηστεία.

⁴⁷ Βλ. σχετ. στο: Δημήτριος Χ. Καπάδόχος, *Η απονομή της δικαιοσύνης στην Κέρκυρα*, ό.π., σ. 110.

Α. Τα απόλυτα ανατρεπτικά κωλύματα της μνηστείας

1. Το κώλυμα της ετεροθρησκείας

Στην Κέρκυρα συναντάμε δύο περιπτώσεις μνηστείας με διαφορετικό θρήσκευμα, της μνηστείας μεταξύ Χριστιανού και Εβραίου, ένεκα της μεγάλης εβραϊκής κοινότητας, και μνηστεία μεταξύ Ορθοδόξου και Καθολικού. Γενικά, μνηστεία μεταξύ Χριστιανού και Εβραίου απαγορευόταν. Άλλωστε το ίδιο ίσχυε και στο Οικογενειακό δίκαιο των Ισραηλιτών. Ούτε όμως και οι αντιλήψεις της εποχής άφηναν περιθώρια όχι μόνο για μνηστεία, αλλά και για καθημερινή συναναστροφή. Αντιθέτως, οι μικτοί γάμοι μεταξύ Ορθοδόξων και Καθολικών επιτρέπονταν. Επομένως κώλυμα μνηστείας δεν υφίστατο στην περίπτωση αυτή.

2. Το κώλυμα του προϋπάρχοντος γάμου

Η Εκκλησία της Κέρκυρας δεν επέτρεπε τη σύναψη μνηστείας, ενώ υπήρχε γάμος. Οι περιπτώσεις αυτές είναι πολλές κατά την εξεταζόμενη περίοδο, με χαρακτηριστικότερη την περίπτωση ξενήτευσης του ανδρός, ο οποίος δεν επέστρεφε ποτέ ή έκανε άλλη οικογένεια. Από την άλλη μεριά οι γυναίκες προσέφευγαν στην εκκλησιαστική δικαιοσύνη, προκειμένου να τους επιτραπεί να συνάψουν μνηστεία και γάμο με άλλο πρόσωπο. Η Εκκλησία, όμως, σε καμιά περίπτωση δεν επέτρεψε τη δεύτερη μνηστεία, εάν προηγουμένως δεν είχε αποδειχθεί με μάρτυρες η διαγμία του συζύγου. Οπότε έλυνε το γάμο για διαγμία και επέτρεπε τη νέα μνηστεία.

3. Κώλυμα εξαιτίας ύπαρξης τρίτου γάμου

Η τετραγαμία δεν επιτρεπόταν από την Εκκλησία της Κέρκυρας, ακόμα και αν υπήρχαν ισχυροί λόγοι. Στην περίπτωση δε που πληροφορούταν ότι είχε εκδοθεί άδεια τετάρτου γάμου, η Εκκλησία της Κέρκυρας προχωρούσε στην ακύρωση του γάμου και διέταζε το χωρισμό του ζεύγους, επ' απειλή αφορισμού, η τελετή του οποίου γινόταν στην πλατεία του χωριού. Κατά συνέπεια ομοίως απαγορευόταν και η μνηστεία.

4. Κώλυμα από την ιδιότητα του κληρικού ή του μοναχού της Ορθόδοξης Ανατολικής Εκκλησίας

Ο γάμος των κληρικών κάθε βαθμού, που χειροτονήθηκαν κανονικά, δηλαδή του διακόνου, πρεσβυτέρου και επισκόπου απαγορευόταν. Επίσης απαγορευόταν ο γάμος στους μοναχούς από της αποκάρσεώς τους. Ομοίως απαγορευόταν και ο δεύτερος γάμος των έγγαμων κληρικών. Ως εκ τούτου απαγορευόταν και η σύναψη μνηστείας από κληρικό κάθε βαθμού.

5. Η καταδίκη της γυναίκας σε ισόβια αγαμία ένεκα μοιχείας

Οι Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες κατά την εκδίκαση υποθέσεων οικογενειακού δικαίου με προβαλλόμενους λόγους τη μοιχεία, και εφόσον αυτό το αδίκημα αποδεικνυόταν, επέβαλλαν στη γυναίκα είτε εγκλεισμό σε μοναστήρι είτε ισόβια αγαμία. Όμοια, η δεύτερη ποινή επιβαλλόταν και στη γυναίκα που είχε

εγκαταλείπει τη συζυγική της οικία και δεν επέστρεψε στον άνδρα της παρ' όλα τα κελεύσματα του Μεγάλου Πρωτοπαπά. Ούτε η μνηστεία ήταν επομένως επιτρεπτή σε γυναίκες καταδικασμένες σε ισόβια αγαμία.

B. Τα σχετικά ανατρεπτικά κωλύματα

1. Κωλύματα συγγένειας από αίμα, αγχιστεία και πνευματική συγγένεια

Οι Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες θεωρούσαν άκυρο το γάμο ο οποίος είχε συντελεστεί ανάμεσα σε ανδρόγυνο συγγένειας έβδομου βαθμού, μολονότι η Εκκλησία τον θεωρούσε έγκυρο. Απαγόρευαν την τέλεση ενός τέτοιου γάμου ή ακύρωναν την άδεια, εάν δεν είχε τελεστεί και από πληροφορίες μάθαιναν τη συγγένεια. Ταυτόχρονα απειλούσαν με την ποινή της αργίας και χρηματική ποινή διακόσια δουκάτα κάθε ιερέα, που τολμούσε να ιερολογήσει τέτοιο γάμο. Όπως λοιπόν απαγορευόταν ο γάμος το ίδιο και η μνηστεία στον έβδομο βαθμό. Ωστόσο οι Κερκυραίοι βρήκαν τρόπο να ξεπεράσουν τις απαγορεύσεις της Εκκλησίας, καθιστώντας τη μνηστή έγκυο. Μπροστά στα κοινωνικά προβλήματα που θα δημιουργούσε η άρνηση του γάμου, η Εκκλησία αναγκαζόταν να χορηγήσει άδεια, επιβάλλοντας όμως επιτίμια στους μνηστούς και ποινές στους ιερείς.

Τα επιτίμια ήταν δύο ειδών: χρηματική ποινή ή χρηματική ποινή και εκκλησιαστικά επιτίμια. Στις περιπτώσεις επιβολής χρηματικής ποινής, τα χρήματα παραδίδονταν στον ιερέα που υποδείκνυε ο Μεγάλος Πρωτοπαπάς και στη συνέχεια μοιράζονταν στους φτωχούς. Με την ίδια απόφαση τιμωρούνταν και ο ιερέας, που μολονότι γνώριζε τη συγγένεια, είχε επιτρέψει τη μνηστεία. Εάν δε, επιβάλλονταν και εκκλησιαστικά επιτίμια, αυτά συνίσταντο σε αποχή από το φαγητό για σαράντα ημέρες, με εξαίρεση το ψωμί και το νερό. Το ίδιο θα έκαναν εφόρου ζωής κάθε Δευτέρα.

Σε περίπτωση αμφιβολίας του βαθμού της συγγένειας τόσο η Εκκλησία όσο και οι μελλόνυμφοι, που θεωρούσαν ότι είχαν αδικηθεί, είχαν το δικαίωμα να κηρυχθεί ξανά το συνοικέσιο στη μέση του χωριού. Με την κήρυξη καλούνταν να εμφανιστούν στην εκκλησιαστική δικαιοσύνη οι γέροντες του χωριού και να φανερώσουν την αλήθεια για τη συγγένεια. Μετά την κατάθεση των γερόντων χορηγούταν η άδεια.

Εξίσου με τη συγγένεια εξ αίματος, απαγορευόταν η μνηστεία και ο γάμος από πνευματική συγγένεια, δηλαδή συγγένεια που δημιουργείται από την αναδοχή του βαπτιζόμενου, μεταξύ αναδόχου και αναδεχόμενου και μερικών τους συγγενών. Η Εκκλησία της Κέρκυρας απαγόρευε μνηστεία και γάμο μέχρι και τον έβδομο βαθμό από πνευματική συγγένεια.

2. Κώλυμα από τη διαφορά της κοινωνικής τάξης

Η διαίρεση της Κέρκυρας σε κοινωνικές τάξεις ήταν φυσικό επακόλουθο να δημιουργήσει προβλήματα στις σχέσεις των νέων. Οι τάξεις ήταν τόσο κλειστές ώστε ακόμα και οι ιερείς δεν μπορούσαν να ξεπεράσουν τις αντιλήψεις της εποχής τους. Εξάλλου, οι γονείς παρουσιάζονταν ενώπιον της εκκλησιαστικής δικαιοσύνης και αρνούσαν να δώσουν τη συγκατάθεσή τους για το γάμο των παιδιών τους, ένεκα της κοινωνικής διαφοράς. Επομένως η Εκκλησία της Κέρκυρας εμπόδιζε τη μνηστεία και το γάμο, εξαιτίας της κοινωνικής διαφοράς.

3. Κώλυμα από υφιστάμενη μνηστεία

Υφιστάμενη μνηστεία εμπόδιζε τη σύναψη άλλης, πριν λυθεί οριστικά η προηγούμενη. Η απαγόρευση αυτή στηριζόταν στην αρχή της μονογαμίας, αλλά και στους κανόνες της ηθικής συμπεριφοράς που διέπουν τη σχέση της μνηστείας. Εξάλλου η εξομοίωση εκ μέρους της Εκκλησίας της μνηστείας με το γάμο, είχε ως επακόλουθο τη μη ιερολόγηση άλλης μνηστείας, πριν λυθεί νομίμως η πρώτη, και θεωρούσε τους μνηστούς μοιχούς. Η Εκκλησία της Κέρκυρας δεν επέτρεψε ποτέ τη σύσταση δεύτερης μνηστείας, ενώ υφίστατο άλλη. Στις περιπτώσεις αυτές οι αποφάσεις του εκκλησιαστικού δικαστηρίου ήταν αυστηρότατες. Ο μνηστήρας που αρνούταν να εκτελέσει την υπόσχεση του γάμου που είχε δώσει στη μνηστή του, όταν μάλιστα είχε υποστεί και παρθενοφθορία, έπρεπε μέσα σε σαράντα ημέρες είτε να στεφανωθεί είτε να καταβάλει σε χρήματα το ποσόν της προίκας που θα έπαιρνε η κοπέλα ανάλογα με την κοινωνική της τάξη, ως αποζημίωση. Κατόπιν θα μπορούσε να συνάψει τη δεύτερη μνηστεία.

4. Κώλυμα εξαιτίας του επιλήψιμου της γυναίκας

Μολονότι η Εκκλησία της Κέρκυρας υποστήριζε τη γυναίκα και προσπαθούσε με αυστηρές ποινές να περιορίσει την αθέτηση της υποσχέσεως των ανδρών προς τη μνηστή τους, όταν η διαγωγή της γυναίκας, καθώς και το επιλήψιμο του βίου της, αποδεικνύονταν ενώπιον της εκκλησιαστικής δικαιοσύνης, τότε, κατά την έκφραση των εγγράφων την «απολύει», δηλαδή τη διώχνει χωρίς καμιά συμπόνια. Η Εκκλησία δεν επέτρεπε τη σύναψη τέτοιων γάμων, άρα και της μνηστείας, αφού σκοπός της ήταν η προστασία της ιερότητας και ευπρέπειας του γάμου.

Η ΛΥΣΗ ΤΗΣ ΜΝΗΣΤΕΙΑΣ

Η λύση της μνηστείας δεν ήταν εύκολη υπόθεση κατά την εξεταζόμενη περίοδο και είχε σημαντικές συνέπειες για τη γυναίκα. Ένεκα τούτου γινόταν προσφυγή στην εκκλησιαστική δικαιοσύνη, η οποία επέβαλλε μεγάλες κυρώσεις σ' αυτόν που έλυσε τη μνηστεία χωρίς εύλογη αιτία. Εξάλλου η λύση της εθεωρείτο κοινωνικά ως ατιμία.⁴⁸

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η έγγραφη σύσταση της μνηστείας, η τελετή της παρακλήσεως, σε συνδυασμό με την αγραμματοσύνη, κυρίως στα χωριά, έκανε τους ανθρώπους να θεωρούν εξασφαλισμένο το γάμο. Το γεγονός αυτό οδηγούσε τους μνηστευμένους στην καθημερινή επαφή, εν συνεχεία και στη συγκατοίκηση. Ιδιαίτερως το τελευταίο, σε συνδυασμό με τη συνήθεια να παραμένει το ζευγάρι για πολλά χρόνια αστεφάνωτο, δημιουργούσε πολλά, ορισμένες φορές ανυπέρβλητα, προβλήματα. Ένα εξ αυτών, και το σημαντικότερο, ήταν η γέννηση «νόθων» τέκνων, αφού δε γεννήθηκαν από νόμιμο γάμο. Ένα μεγάλο μέρος της ευθύνης οφειλόταν στους αγράμματους ιερείς, οι οποίοι ενημέρωναν τους μνηστούς ότι μπορούσαν να έχουν προγαμιαίες σχέσεις, αφού μπέρδευαν την ιερολογημένη μνηστεία με το γάμο, χωρίς μάλιστα να κάνουν έλεγχο συγγένειας.

Όταν αποφάσιζε πλέον το ζευγάρι να τελέσει το γάμο, η Εκκλησία προέβαλλε το κώλυμα της συγγένειας, αλλά και της παρθενοφθορίας. Επομένως δεν εξέδιδε άδεια γάμου, με αποτέλεσμα ο κόσμος να στρέφεται με μηνύσεις εναντίον των ιερέων, αλλά πολλές φορές και σε εγκλήματα τιμής.⁴⁹ Τα μεγαλύτερα θύματα της κατάστασης αυτής ήταν τα παιδιά και κυρίως οι γυναίκες.

Οι περιπτώσεις λύσης της μνηστείας στην Κέρκυρα μπορούν να κατηγοριοποιηθούν ως εξής:

α. Μονομερής λύση από τη μνηστή, στην περίπτωση που η γυναίκα έχει εξαναγκασθεί να δεχτεί συγκεκριμένο μνηστήρα, προσφεύγει ενώπιον της εκκλησιαστικής δικαιοσύνης και ζητεί τη λύση της μνηστείας, υπό την προϋπόθεση ότι αποδεδειγμένα δεν έχει υποστεί παρθενοφθορία.

β. Μονομερής λύση από τον μνηστήρα, για τον ίδιο λόγο, δηλαδή του εξαναγκασμού του να συνάψει τη μνηστεία. Υπό την προϋπόθεση ότι η μνηστή δεν έχει υποστεί παρθενοφθορία, η εκκλησιαστική δικαιοσύνη επέβαλε στο νέο τη στέρηση των δώρων που έκανε στη μνηστή του και τον άφηνε ελεύθερο. Εάν βεβαίως ο μνηστήρας είχε αποκομίσει καρπούς ή προϊόντα από την παρουσία της μνηστής του, η εκκλησιαστική δικαιοσύνη τον υποχρέωνε να τα επιστρέψει.

γ. Διαφωνία μεταξύ των γονέων, οι οποίοι σύμφωνα και με το πνεύμα/νοοτροπία της εποχής που θεωρούσε τη μνηστεία προσωπική υπόθεση των γονέων, διέλυαν αναίτια τη μνηστεία. Η εκκλησιαστική δικαιοσύνη δεν εξέδιδε απόφαση διάλυσης της μνηστείας εάν προηγουμένως δεν άκουε τους μνηστευμένους και κυρίως τον μνηστή. Γι' αυτό το λόγο διέτασσε την αυτοπρόσωπη παρουσία των νέων, προκείμενου να εκφράσουν ελεύθερα τη βούλησή τους.

⁴⁸ Δημήτριος Χ. Καπάδόχος, *Η απονομή της δικαιοσύνης στην Κέρκυρα*, ό.π., σ. 115.

⁴⁹ Στο ίδιο.

δ. **Όταν αφίσταται ο νέος και υπάρχει ηθική βλάβη**, το δικαστήριο εξανάγκαζε τον μνηστήρα να προχωρήσει σε γάμο, εφόσον κατά την αποδεικτική διαδικασία αποδεικνυόταν ότι η μνηστή δεν ήταν ανήθικης διαγωγής. Σε περίπτωση αρνήσεως του άνδρα, το δικαστήριο του επέβαλε είτε ποινή καταναγκαστικών έργων έως τρία χρόνια είτε την υποχρέωση να παντρεύει τη μνηστή κατά την τάξη της. Εάν όμως δεν είχαν τηρηθεί τα ήθη και τα έθιμα ή η μνηστή δεν ήταν ηθικής διαγωγής, το εκκλησιαστικό δικαστήριο δεν εξέδιδε απόφαση τελέσεως του γάμου ακόμη κι αν υπήρχε παρθενοφθορία.

ε. **Απόπειρα βιασμού**, η οποία εξεταζόταν από το εκκλησιαστικό δικαστήριο ένεκα της προσβολής των επικρατούντων ηθών, ακόμη κι αν δεν είχε συντελεστεί παρθενοφθορία. Ο διασυρμός και η προσβολή της νέας, η οποία στη συνέχεια δεν μπορούσε να παντρευτεί, οδηγούσε το δικαστήριο στη λήψη απόφαση επιβολής του γάμου στο νέο.

Γαμήλιες πρακτικές

Μολονότι η ηλικία γάμου της γυναίκας (ή του άνδρα) σπανίως αναφερόταν στις άδειες γάμου που εξέδιδε ο Μεγάλος Πρωτοπαπάς, ο μέσος όρος ηλικίας των γυναικών ήταν τα είκοσι έτη, ενώ για τους άνδρες τα τριάντα.⁵⁰ Απαραίτητη προϋπόθεση για την έκδοση γάμου από τον Πρωτοπαπά ήταν η διά μαρτυρικών καταθέσεων και όρκων πιστοποίηση ότι οι μελλόνυμφοι δεν είχαν συγγένεια «εξ αίματος» ή «εκ του αγίου βαπτίσματος» μέχρι εβδόμου βαθμού. Σε αντίθετη περίπτωση η γαμήλια (και σαρκική) τους ένωση αποτελούσε με βάση το Βυζαντινό Δίκαιο (από το 1166 και εξής) «αιμομιξία» και «διαβολικόν έργον» και το συνοικέσιο ακυρωνόταν, ενώ οι παραβάτες τιμωρούνταν με αφορισμό.⁵¹ Για το λόγο αυτό ο Μεγάλος Πρωτοπαπάς Σπυρίδων Α΄ Βούλγαρης όρισε το 1734 σε περιοδεία του στους Οθωνούς ότι: «κανείς ιερεύς της αυτής Νήσου [των Οθωνών] ή και τυχόν ξένος να μην ήθελεν τολμήση να στεφανώση κανέναν εις την αυτήν νήσον, εάν πρώτον δεν κηρύξη διά τρεις Κυριακάδες αράδα δημοσίως εις καιρόν της Θείας Ιερουργίας εις κοινήν περιμάζωξιν και εις την μέσην του αυτού Νησιού διά εκείνους οπού θέλουν να συζευχθούν και υπανδρευτούν από ποίαν γεννεάν κατάγονται. Και τότε να γίνεται μία έγγραφος πίστις από τους βαθμούς της ειδικότητος τόσον του εξ αίματος όσον και του βαπτίσματος διά να φαίνεται να είναι απερασμένος ο έβδομος βαθμός».⁵² Ο περιορισμός του έβδομου βαθμού συγγένειας πρακτικά σήμαινε τον αποκλεισμό του γάμου μεταξύ δεύτερων εξαδέλφων (και μεταξύ δεύτερου εξαδέλφου και τέκνου δεύτερου εξαδέλφου), αλλά επέτρεπε τη γαμήλια κοινωνία μεταξύ τρίτων και τέταρτων εξαδέλφων. Βεβαίως, ο εκκλησιαστικός κανόνας, παρά την αυστηρότητά του, δεν φαίνεται να εμπόδισε πλήρως τέτοιου είδους (πνευματικές αλλά και, σπανιότερα, κυριολεκτικές) «αιμομιξίες».⁵³

Εξάλλου, η τοπική, θα έλεγε κανείς, ενδογαμία ήταν μάλλον ο κανόνας στην Κέρκυρα. Ο άνδρας απομακρυνόταν ελάχιστα έως καθόλου από την ιδιαίτερη πατρίδα του, προκειμένου να αναζητήσει νύφη. Η επιλογή της συντρόφου γινόταν συνήθως από το ίδιο χωριό ή προάστιο της πόλης, όπου σχεδόν όλοι οι κάτοικοι συγγένευαν μεταξύ τους. Λαμβάνοντας ως δείγμα το έτος 1726 (έτος κατά το οποίο σώζονται ακέραιες οι «ιερολογίες των συνοικεσίων»), καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η απόλυτη πλειοψηφία (208) εκ των (379) ανδρογύνων που συνδέθηκαν με τα ιερά δεσμά του γάμου το έτος αυτό, καταγόταν από τον ίδιο τόπο σε ποσοστό 54,88%.⁵⁴ Άλλωστε, σύμφωνα με τους κοινωνικούς ανθρωπολόγους, το φαινόμενο της ενδογαμίας παρατηρείται στις νησιωτικές κοινωνίες του Ιονίου τουλάχιστον μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1970.⁵⁵ Η

⁵⁰ Γ. Πλουμίδη, *Γυναίκες και Γάμος στην Κέρκυρα (1600-1864)*. ό.π., σ. 61.

⁵¹ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 6, φιλτζα 1, φφ. 8v-9r (22 Μαρτίου 1676). Στο ίδιο, φάκ. 25, φιλτζα 3, φφ. 114v-115r (18 Ιουνίου 1731), 138r (26 Νοεμβρίου 1733) και φιλτζα 7, (5 Ιουνίου 1729).

⁵² Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 25, φιλτζα 8, φ. 12v (30 Απριλίου 1734).

⁵³ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 14, φιλτζα 8, φ. 345r (26 Ιουνίου 1695), όπου κατηγορείται κάποιος χωρικός από τη Λευκίμμη ότι συγκατοικεί και έχει σαρκική μίξη με την πρώτη εξαδέλφη του.

⁵⁴ Γ. Πλουμίδη, ό.π., σ. 62.

⁵⁵ Roger Just, «Τα όρια της συγγένειας: Συγγένεια και κοινωνικό φύλο σε ένα νησί του Ιονίου», στο: Ε. Παπαταξιάρχη και Θ. Παραδέλλη (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα. Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 1992, σ. 326.

παράνομη αιμομιξία αποτελούσε ενισχυτικό επιχείρημα υπέρ του διαζυγίου, σε περίπτωση που η γυναίκα προσέφευγε μετά από χρόνια στον Πρωτοπαπά για λύση του γάμου. Αντίθετα, στον αστικό και περιαστικό χώρο του νησιού ο παράνομος γάμος ήταν πρακτικά ανέφικτος, καθώς ακόμη και η «παράνομη» συγκατοίκηση και σεξουαλική «σμίξη» δεύτερων εξαδέλφων γινόταν εύκολα αντιληπτή από την Εκκλησία και επέσυρε την απειλή αφορισμού. Η εσωστρέφεια των Ιόνιων χωρικών αποτελεί, προφανώς, ένδειξη και για τα στενά όρια των πνευματικών τους οριζόντων. Οι Ιόνιοι αγρότες δεν αποτελούσαν ως προς αυτό εξαίρεση στο γεωγραφικό τους περίγυρο. Η τοπική ενδογαμία και η (σύμφωνα με το ορθόδοξο Κανονικό Δίκαιο) «αιμομιξία» παρατηρούνται στη βαλκανική ύπαιθρο μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα.

Μια άλλη διαπίστωση είναι ότι η εγκατάσταση των νεόνυμφων στην Κέρκυρα ήταν ανδροτοπική, δηλαδή η νύφη εγκαθίστατο στην κατοικία του άνδρα.⁵⁶ Μάλιστα ο Ιόνιος Αστικός Κώδικας ενσωμάτωσε αυτή την πρακτική και την επέβαλε ως υποχρεωτική. Η περίπτωση της Κέρκυρας προσιδιάζει με την πρακτική προικοδοσίας (και κληρονομίας) των ελληνικών ηπειρωτικών χωρών (και γενικότερα των γεωργοκτηνοτροφικών πληθυσμών) και βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με τα νησιά του Αιγαίου⁵⁷ (πλην της Κρήτης) και την Αθήνα, όπου η γυναίκα κληρονομούσε με την προίκα της την πατρογονική κατοικία και τα πιο σημαντικά ακίνητα, δηλαδή τα σπίτια στις καλύτερες συνοικίες και τα μεγαλύτερα ή τα πιο γόνιμα χωράφια. Βεβαίως και στην Κέρκυρα υπήρχαν εξαιρέσεις (όταν δεν υπήρχαν αρσενικά παιδιά στον οίκο της νύφης), κατά τις οποίες ο άνδρας πήγαινε «σώγαμπρος» και κατοικούσε στην οικία του πεθερού του. Στην περίπτωση αυτή ο γαμπρός όφειλε να γηροκομήσει τα πεθερικά του. Εάν τα «κακοτρόπιζε», αυτό είχε σαν συνέπεια να εκδιωχθεί από το σπίτι.⁵⁸

Η ενδογαμία δεν είχε μόνο εδαφικό/τοπικό αλλά και ταξικό χαρακτήρα. Όπως προέτρεπαν/πρότασσαν οι αντιλήψεις της εποχής, τα συνοικέσια γίνονταν μεταξύ ατόμων της ίδιας κοινωνικής τάξης και σειράς. Οι *cittadini* παντρεύονταν κατά κανόνα γυναίκες της τάξης τους (από την πόλη ή τους παρεπιδημούντες στην πόλη ξένους τιτλούχους), όπως τεκμηριώνει από τα γενεαλογικά δέντρα που παραθέτει ο Ραγκαβής.⁵⁹ Οι ευγενείς άνδρες (*cittadini "prima classe"*) φρόντιζαν για την αυστηρή τήρηση του κανόνα. Ως παράνυμφοι στους γάμους των ευγενών εμφανίζονται αξιωματούχοι της βενετικής διοίκησης (ο Προβλεπτής της Αρμάτας, κομεσάριοι, στρατηγοί κ.λπ.). Αντιθέτως, οι θρησκευτικά μεικτοί γάμοι ρωμαιοκαθολικών («Λατίνων») και ορθοδόξων («Ρωμαίων»), ήταν συχνό φαινόμενο στην Κέρκυρα. Θέσπισμα της βενετικής Γερουσίας «περί των Συνοικεσίων αναμέσον Γραικών και Λατίνων» της 12ης Απριλίου του 1710, το οποίο βασιζόταν σε παλαιότερο ψήφισμα του 1599, επέτρεπε τα συνοικέσια αυτά υπό τον όρο καθένas από τους νεόνυμφους «να ακολουθή το ίδιον του έθους και ρητόν». Όριζε επιπλέον ότι η ιεροπραξία του γάμου να γίνεται «κατά την κατάστασιν» (δηλαδή το θρήσκευμα) του άνδρα με τη συγκατάθεση, όμως, και την ελεύθερη

⁵⁶ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 21, φφ. 501r-550v.

⁵⁷ Η μακροχρόνια απουσία των ναυτικών στα αιγαιοπελαγίτικα νησιά μάλλον υπαγόρευε το καθεστώς άτυπης μητριαρχίας.

⁵⁸ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Συμβολαιογράφοι K248, φίλτζα 1, φ. 19r (29 Ιουνίου 1664). Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 19, «βιβλίο των αποφάσεων τζιβίλ», φφ. 6v-7r (5 Οκτωβρίου 1694).

⁵⁹ Eugène Rizo Rangabè, *Livre d'Or de la noblesse ionienne. Corfu*, Athens 1925, σ. 26 passim.

γνώμη της γυναίκας: «ούτε ο Ρωμαίος ιερέυς να ευλογή την Λατίναν ούτε ο Λατίνος την Ρωμαίαν χωρίς ταις αποδείξαις και μαρτυρίαις της ελευθερίας». Τα κοινά τέκνα θα ανατρέφονταν επίσης στο «ρητόν» του πατέρα.⁶⁰ Ωστόσο, στην πράξη αποδεικνύεται ότι επικρατούσε φυσιολογικά το δόγμα της πλειοψηφίας του πληθυσμού. Στην περίπτωση των Κερκυραίων γυναικών ο ετερόδοξος (ρωμαιοκαθολικός ή αγγλικανός) άνδρας ασπαζόταν την Ορθοδοξία.

⁶⁰ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Ενετοκρατία, φάκ. 102, φίλτζα 6, σ. 19. Αθανάσιος Χ. Τσίτσας, *Η Εκκλησία της Κέρκυρας κατά την Λατινοκρατίαν 1267 - 1797*, Κέρκυρα 1969. σσ. 60, 134.

Οι κανόνες σεξουαλικής ηθικής και η θεοσέβεια

Η άμεπτη σεξουαλική ηθική (“une vie honorable” σύμφωνα με τον Ραγκαβή⁶¹) της γυναίκας ήταν βασική απαίτηση του Βενετού (και εν μέρει του Ιόνιου) νομοθέτη. Η μελλονύμφος έπρεπε να δώσει επίσημο όρκο παρθενίας ενώπιον των δικαστών της βενετικής διοίκησης, προκειμένου να της παραχωρηθεί ακρόαση για υπόθεση προίκας. Για να προικοδοτηθεί μία άπορη κόρη από το κληροδοτήμα Φλαγγίνη όφειλε να λάβει πιστοποιητικό («έγγραφο πίστη») από την ιεροκαγγελαρία του Μεγάλου Πρωτοπαπά ότι «η ζωή της είναι τιμημένη και χριστιανική» και ότι η ίδια είναι γνήσιο τέκνο και παρθένος. Προς απόδειξη αυτού ο πατέρας προσκόμιζε αστούς μάρτυρες ή τη μαρτυρία του εφημέριου του ενοριακού ναού και πιστοποιητικό βάπτισης της θυγατέρας του. Η λύση του γάμου, που επερχόταν με το θάνατο ή το διαζύγιο, δε σήμαινε αυτομάτως τη λύση των ηθικών καταναγκασμών που επέβαλλε ο νόμος. Ο Ιόνιος Αστικός Κώδικας προέβλεπε ότι η χήρα ή η διαζευγμένη δεν μπορούσε να συνάψει νέο γάμο πριν τη συμπλήρωση ενός έτους από τη λύση του προηγούμενου και εφόσον στο ενδιάμεσο διάστημα δεν είχε τεκνοποιήσει.⁶²

Οι αρχειακές πηγές επιβεβαιώνουν ότι η παρθενία ήταν αυστηρός και απαράβατος όρος για το γάμο των ευγενών γυναικών. Σε όλες απαρεγκλίτως τις άδειες γάμου που εκδίδονταν σε ευγενείς άνδρες αναφερόταν ρητά ότι η μέλλουσα σύζυγος ήταν παρθένος. Εξάλλου η μεταβίβαση του υλικού κεφαλαίου της προίκας των ευγενών γυναικών συνοδευόταν από το συμβολικό κεφάλαιο που αντιπροσώπευε η γυναικεία αγνότητα. Η αγνότητα εθεωρείτο ως ευρύτερα υψίστη και άκρως επιθυμητή αρετή για τη μελλονύμφο, ανεξαρτήτως κοινωνικο-οικονομικής προέλευσης, στις κοινωνίες της Μεσογείου μέχρι τουλάχιστον και τον 19ο αιώνα και ήταν ζήτημα οικογενειακής τιμής. Οι ίδιες ηθικο-κοινωνικές απαιτήσεις ίσχυαν εν πολλοίς (αν και όχι με την ίδια αυστηρότητα) και για τις γυναίκες των κατώτερων κοινωνικών τάξεων της πόλης και της κερκυραϊκής υπαίθρου, αλλά δεν αποτυπώνονται στις άδειες γάμου ή στα προικοσύμφωνα.⁶³ Η κατηγορία σε βάρος μιας γυναίκας για «παρθενοφθορία προ του γάμου» (ακόμη και από τον ίδιο της το σύζυγο) ήταν βαρύτερη και της έδινε το δικαίωμα να ασκήσει καταγγελία για συκοφαντική δυσφήμιση.

Μια άλλη ηθική επιταγή, ιδιαιτέρως για τις ευγενείς γυναίκες, ήταν η ευσέβεια. Η πίστη στον Θεό και η αγάπη θεωρούνταν ως πνευματικές δυνάμεις του θήλεος φύλου. Η σημαντικότερη παράμετρος της ευσέβειας των *cittadine* ήταν η «νεύσει θεία» ανέγερση κτητορικών ναών. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται ο ενταφιασμός εντός των ναών, οι δωρεές και η κατ’ απαίτησή τους εγγραφή του ονόματός τους στους κώδικες των εκκλησιών.

Οι Κερκυραίες *porolane* και *villane* μιμούνταν την ευσέβεια των *cittadine* βεβαίως στο μέτρο των οικονομικών τους δυνατοτήτων⁶⁴ για τη σωτηρία της ψυχής

⁶¹ Eugène Rizo Rangabè, *ό.π.*, σ. 16.

⁶² *Codice Civile degli Stati Uniti delle Isole Jonie*, Corfù 1841, σ. 25 (βιβλίο 1ο, τίτλος V, κεφ. Α’, παρ. 146).

⁶³ Γ. Πλουμίδη, *ό.π.*, σ. 69.

⁶⁴ Βλ. ενδεικτικά: Αγαθής Νικοκάβουρα, «Ο κώδικας του ιερού ναού των Αγίων Αποστόλων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου και της Αγίας του Χριστού Νίκης στον Ανεμόμυλο της Κέρκυρας», *Κερκυραϊκά Χρονικά* 22 (1978), σσ. 170-175 και 200-203, όπου δημοσιεύονται δωρεές στον ναό από γυναίκες κατά το διάστημα 1601-1669.

τους και των οικογενειών τους. Η ευσέβεια των γυναικών δεν αποδεικνύεται μόνο από τις δωρεές, αλλά και από την πρακτική των διαθετριών να υποχρεώνουν τους κληρονόμους τους να τελούν μνημόσυνα για τη ψυχική τους σωτηρία.⁶⁵ Παρομοίως, η ίδια ευσέβεια διέκρινε τις κερκυραϊκής καταγωγής γυναίκες της ελληνικής παροικίας της Βενετίας, οι οποίες άφηναν κινητά περιουσιακά στοιχεία στον εφημέριο του Αγίου Γεωργίου, για να κάνει το μνημόσυνο τους (*“perché pieghi dio per lei”*).⁶⁶

⁶⁵ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Συμβολαιογράφοι Κ248, φίλτζα 1, φ. 9ν (15 Απριλίου 1664).

⁶⁶ Archivio di Stato di Venezia, Testamenti, b. 1048, φ. 88r.

ΑΙΤΙΕΣ ΔΙΑΖΥΓΙΟΥ

Α. Η μοιχεία και η «πορνεία»

Σε αντιδιαστολή με τη γυναικεία ευσέβεια, η μοιχεία στην Κέρκυρα ήταν επίσης κοινό φαινόμενο. Εξίσου διαδεδομένα ήταν και τα αφροδίσια νοσήματα, κυρίως η «φράντζα» (σύφιλη) και το «σκουλαμέντο» (βλενόρροια). Ως εκ τούτου συχνό ήταν και το φαινόμενο της κατάθεσης αγωγών διαζυγίου από τους άνδρες, για λόγους μοιχείας. Η μοιχεία της γυναίκας αποτελούσε σύμφωνα με το Κανονικό Δίκαιο σοβαρότατο αδίκημα και όλες οι σχετικές αγωγές των ανδρών δικαιώνονταν. Ο Αιδεσιμότατος Πρωτοπαπάς «τα πάντα καλώς νοΐσας και ικανώς συνδιασκεψάμενος» διέλυε τον γάμο, κήρυσσε τον άνδρα ελεύθερο να περάσει σε δεύτερο ή τρίτο γάμο και η γυναίκα που «εκοιλίσθη εις τον βόρβορον τοιούτου εγκλήματος» έχανε τη προίκα της και κηρυσσόταν «κατάκριτος μοιχαλίσ». ⁶⁷ Επί αγγλικής Προστασίας η μοιχαλίδα που «κατά κοινό σκάνδαλο προσέβαλε την ιερή κοίτη του γάμου» εγκλειόταν προσωρινά, για τέσσερις μήνες, σε μοναστήρι, ενώ κατά το ίδιο χρονικό διάστημα ο συνένόχός της φυλακιζόταν, ειδικά αν αποδεικνυόταν ότι η κατηγορούμενη κατά την φυγή της είχε αφαιρέσει από τη συζυγική κατοικία και ορισμένα αντικείμενα αξίας, όπως συνήθως κατήγγελλαν οι απατηθέντες σύζυγοι. Το αδίκημα τιμής δεν ήταν μόνο υπόθεση του απατηθέντος συζύγου, αλλά όλης της γειτονιάς η οποία ασκούσε αυστηρό έλεγχο στα σεξουαλικά ήθη των γυναικών. Οι γείτονες ή συγχωριανοί τοποθετούσαν δύο κέρατα στην πόρτα της οικίας του άνδρα τον οποίο η γυναίκα «έβλαψε εις την τιμή του» ⁶⁸. Η Εκκλησία της Κέρκυρας, όμως, σε καμία περίπτωση δεν επέβαλε σωματική ποινή στη μοιχαλίδα ούτε τη δημόσια διαπόμπευση που εφαρμοζόταν σε οθωμανοκρατούμενες ελληνικές χώρες αλλά και στη μεσαιωνική Δύση. ⁶⁹

Αντίθετα με τις αγωγές διαζυγίου των ανδρών, οι αγωγές διαζυγίου των γυναικών για μοιχεία ήταν ελάχιστες και συνήθως δεν οδηγούσαν σε καταδικαστική απόφαση του Πρωτοπαπά. Ωστόσο, σε μια περίπτωση, το 1759 ο Μεγάλος Πρωτοπαπάς Σπυρίδων Β' Βούλγαρης αναγνώρισε «το πταίσιμον του [ανδρός] εις το έγκλημα της μοιχείας», αλλά δεν εξέλαβε ως ικανή αιτία διαζυγίου. ⁷⁰ Σε μια άλλη δε περίπτωση, λίγα χρόνια πριν, το 1748, μια γυναίκα που είχε προσφύγει στον Πρωτοπαπά για να καταγγείλει τον άνδρα της που την απατούσε, υποχρεώθηκε στο τέλος να πληρώσει τα έξοδα της δίκης. ⁷¹

Τόσο στην οθωμανοκρατούμενο ελληνικό χώρο όσο και στην υπόλοιπη Ευρώπη, η μοιχεία πρακτικά δεν αντιμετωπιζόταν ως κολάσιμο αδίκημα για τους άνδρες, αλλά μάλλον κάτι σαν φυσική τους αδυναμία, που απαιτούσε επανόρθωση με την επιστροφή του στη συζυγική κατοικία, χωρίς να υπάρχει κάποια τιμωρία. Μόνο στην περίπτωση που η μοιχεία ήταν απροκάλυπτη επέσυρε την απειλή για ποινικές κυρώσεις. Ο άνδρας που συγκατοικούσε με τη νόμιμη γυναίκα κάποιου

⁶⁷ Βλ. ενδεικτικά: Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 1, φ. 8r (10 Δεκεμβρίου 1605) και Δημητρίου Χ. Καπαδόχου, *Η απονομή της δικαιοσύνης στην Κέρκυρα από τους Μεγάλους Πρωτοπαπάδες την ενετική περίοδο (1604-1797)*, Αθήνα 1990, σσ. 141-143.

⁶⁸ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 10, φίλτζα 1, φ. 132r (3 Σεπτεμβρίου 1677).

⁶⁹ Δημητρίου Χ. Καπαδόχου, *ό.π.*, σσ. 135, 142, 155.

⁷⁰ Δημητρίου Χ. Καπαδόχου, *Το διαζύγιο και οι λόγοι διαζυγίου στην Κέρκυρα την ενετικήν περίοδο (1386 - 1797)*, Αθήνα 1980, σ. 32.

⁷¹ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 36, φίλτζα 56, φφ.1v-2r (10 Μαρτίου και 20 Μαΐου 1748).

άλλου απειλούταν τόσο με την ποινή του αφορισμού όσο και με ποινική δίωξη από την κοσμική εξουσία. Ωστόσο η απειλή αποσυρόταν, εφόσον σταματούσε να συγκατοικεί με τη μοιχή και την έδιωχνε. Εκείνο που έχει σημασία να επισημανθεί είναι ότι η γυναίκα ήταν το φύλο το οποίο χρεωνόταν αποκλειστικά τη σεξομανία και το επιρρεπές προς τις σαρκικές παραβάσεις.

Είναι γεγονός ότι οι νοοτροπίες της εποχής δαιμονοποιούσαν τη γυναικεία φύση, προσάπτοντάς τη ποικίλες αρνητικές και υπερφυσικές ιδιότητες, όπως για παράδειγμα αυτή της μαγείας. Εκτός από τη μοιχεία και τη μαγεία, όμως, από τις πλέον κοινότοπες κατηγορίες σε βάρος των γυναικών, ήταν η παλλακεία και η πορνεία. Η παλλακεία (κυρίως στους κόλπους των ευγενών) και η προγαμιαία σεξουαλική σχέση («συνκατοικίαις πορνίων») ήταν, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες ελληνικές χώρες,⁷² κοινά φαινόμενα στην Κέρκυρα και βάσει του Εκκλησιαστικού Δικαίου θεωρούνταν καταχρηστικά ως «παρανομίαις» ταυτόσημες της πορνείας και «κοινόν των χριστιανών σκάνδανον».⁷³ Η σοβαρότητα αυτής της «αισχράς σμίξης» ήταν μεγάλη και δινόταν στον άνδρα διορία μόλις τριών ημερών να «ευλογηθεί» τη συγκάτοικό του, σε αντίθετη περίπτωση, δηλαδή της μη συμμόρφωσης στις εντολές του Πρωτοπαπά, επέσυρε αναπόφευκτα την ποινή του αφορισμού όχι μόνο στους ίδιους τους κατηγορουμένους αλλά και σε όσους «ήθελαν να συναναστραφούν, φάγουν, πίνουν και ομιλήσουν με αυτούς»⁷⁴, επιβαλλόταν, με άλλα λόγια, κοινωνικός αποκλεισμός. Σε τακτά χρονικά διαστήματα οι Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες εξέδιδαν εγκυκλίους προς τους Πρωτοπαπάδες (ιερείς - επιμελητές) των επαρχιών, ιδίως της επαρχίας του «Λευκίου» (Λευκίμης), που εθεωρείτο ως η πλέον αμαρτωλή, με σκοπό να επισκεφτούν κάθε χωρίο της πνευματικής τους επαρχίας και να καταγράψουν «καταλεπτώς» τέτοια «εγκλήματα»,⁷⁵ κάθαρση των οποίων επέρχετο εκκλησιαστικώς μόνο με την ευλογία του γάμου.⁷⁶

Ωστόσο, η προγαμιαία σχέση γινόταν κοινωνικά αποδεκτή μέσω του τυπικού του αρραβώνα (εντελούς ή ατελούς). Βεβαίως ο επίδοξος διακορευτής έπειθε την παρθένα να κοιμηθεί μαζί του με την επίδοση δακτυλιδιού και με υπόσχεση γάμου. Με παρόμοιες υποσχέσεις εξαπατούσαν ακόμη και νεαρές χήρες. Οι αρραβωνιασμένες παρέδιδαν προίκα με «αρεσκιά» και αποκτούσαν μάλιστα και παιδιά με τον αρραβωνιαστικό τους. Η συγκατοίκηση των αρραβωνιασμένων μπορούσε να κρατήσει έως και δέκα χρόνια. Δεκάδες είναι οι καταγεγραμμένες περιπτώσεις κατά τις οποίες ο αρραβωνιαστικός αθετούσε τελικά την υπόσχεσή του και η εξαπατηθείσα γυναίκα κατέφευγε στον Πρωτοπαπά με αίτημα να υποχρεώσει τον διακορευτή/αρραβωνιαστικό της να τηρήσει την υπόσχεσή του και να την «ευλογηθεί». Ο Πρωτοπαπάς κατά κανόνα δικαίωνε τις εξαπατηθείσες γυναίκες και απειλούσε τον αθετήσαντα την υπόσχεσή του με αφορισμό, αλλά και αυστηρότερες ποινές που προέβλεπε η (κοσμική) ποινική νομοθεσία, σε περίπτωση που δε

⁷² Helen Angelomatis – Tsougarakis, “Greek women, 16th-19th century: The travelers’ view”, *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 4, 1992, σ.394.

⁷³ Γενικότερα η διασταλτική ερμηνεία της πορνείας από το Κανονικό Δίκαιο περιέκλειε κάθε εξώγαμη προγαμιαία σχέση (Helen Angelomatis – Tsougarakis, “Greek women, ό.π., σ. 359).

⁷⁴ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 23, φ. 432r, (26 Οκτωβρίου 1731) και φάκ. 25, φίλτζα 4, φ.179r (16 Οκτωβρίου 1736).

⁷⁵ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 25, «βιβλίο α’ των πολυποικίλων», φ. 3v (22 Οκτωβρίου 1715).

⁷⁶ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 32, «βιβλίο α’ των πολυποικίλων», φ. 91r (20 Φεβρουαρίου 1747).

στεφανωνόταν την αρραβωνιαστικιά του ή τουλάχιστον υποχρεούταν να την προικίσει «κατά την τάξη της». Το ίδιο έπρατταν και τα ποινικά δικαστήρια του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων.⁷⁷ Βεβαίως, ο αρραβώνας με ευλογία ιερέως δέσμευε τον άνδρα να στεφανωθεί τη γυναίκα ακόμη κι αν δεν είχε επέλθει μεταξύ τους σαρκική «σμίξη».

Πέρα από την ηθική αυτουργία των ιερέων στην πλάνη του αρραβώνα, μέρους του κατώτερου κλήρου ήταν αυτουργό στην παλλακεία. Οι ιερομόναχοι εμφανίζονται επανειλημμένα στις πηγές ως σεξουαλικοί σύντροφοι νεαρών (ανύπανδρων και μη) γυναικών, προφασιζόμενοι ότι τις είχαν «ως δουλεύτραν και υπηρέτην του αυτού μοναστηρίου». Οι νεαρές αυτές κοπέλες προφανώς επέλεγαν τους ιερομονάχους, προκειμένου να αποφύγουν τη δημόσια θέα και το «μάτι» της γειτονιάς, αν και φαίνεται ότι στο τέλος δεν απέφευγαν το δημόσιο έλεγχο και την κατάκριση. Ιδιαίτερα η γέννηση νόθων τέκνων αποκάλυπτε τον παράνομο δεσμό. Τα κελλιά των εκκλησιών ήταν ασφαλής τόπος καταφυγής των μοιχαλίδων, ακόμη και αν ο εραστής τους δεν ήταν κληρικός. Πρωτοπαπαδικό βούλευμα της 7ης Μαΐου 1731 όριζε ότι «η γυνή διά κανένα τρόπον ούτε υπηρεσίαν να ημπορή να εμπαίνη και συναναστρέφεται τάχα διά δούλευσιν του Μοναστηρίου ή σωματικήν υπηρεσίαν».⁷⁸ Στο αμάρτημα της μοιχείας και της πορνείας υπέπιπταν και έγγαμοι ιερείς, πράξη η οποία επέσυρε όχι μόνο ποινή αργίας αλλά και τριετούς υπηρεσίας στα βενετικά κάτεργα με αλυσίδα στο πόδι.⁷⁹

Τα όρια μεταξύ παλλακείας και προγαμιαίας σεξουαλικής σχέσης ήταν συχνά δυσδιάκριτα, κυρίως όταν αφορούσαν ευγενείς άνδρες και υπηρέτριές τους (γυναίκες που είχαν «εις την υποταγήν» τους). Ο ευγενής άνδρας δεν δίσταζε να φθάσει στον βιασμό και τη διακόρευση της νεαρής παρθένου υπηρέτριάς του. Έξοχο παράδειγμα αποτελεί ο Διονύσιος Σολωμός (1798-1857), ο οποίος ήταν νόθος υιός του Νικολάου Σολωμού, ευγενούς άρχοντα της Ζακύνθου, και της νεαρής υπηρέτριάς του Αγγελικής Νίκλη.⁸⁰ Η σεξουαλική παρενόχληση ήταν κοινό φαινόμενο και στους χώρους εργασίας, για όσες γυναίκες αναγκάζονταν να εργαστούν στην ελεύθερη αγορά, για παράδειγμα ως μοδίστρες, ήταν εκτεθειμένες στις γενετήσιες ορμές των εργοδοτών τους. Η ύπαρξη σημαντικού αριθμού νόθων παιδιών εντοπιζόταν κυρίως στα ανώτερα στρώματα της κοινωνίας και οφειλόταν στην τάση των ευγενών ανδρών να μην παντρεύονται και να ζουν ζωή ελεύθερη και απαλλαγμένη από τις οικογενειακές υποχρεώσεις.

Εκτός από τη σεξουαλική εκμετάλλευση των εργαζομένων γυναικών, διαδεδομένη ήταν και η πορνεία, όχι μόνο στην πόλη (εξ ου και η ονομασία «πολιτική φανερή») αλλά και στην ύπαιθρο. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του ιππότη Giacomo Casanova, το 1744 υπήρχαν στην Κέρκυρα «οικολίγες εταίρες», ενώ ο αριθμός των πελατών τους δεν ήταν αμελητέος.⁸¹ Φαίνεται ότι οι «γυναίκες του κόσμου», ακόμη και όταν παντρεύονταν υποτροπιάζαν και τελικά επέστρεφαν στο

⁷⁷ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Εισαγγελέας, φάκ. 12, φίλτζα 7, σσ. 2-3 (12 Αυγούστου 1822).

⁷⁸ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 25, φίλτζα 8, φ. 2ν.

⁷⁹ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 1, φ. 7r, (3 Φεβρουαρίου 1607), 66r (10 Μαΐου 1607) και 70r (10 Μαρτίου 1607). Στο ίδιο, φάκ. 15, φ. 667r (4 Ιουνίου 1701).

⁸⁰ Δημητρίου Χ. Καπαδόχου, *Ο Σολωμός δέσμιος του νομικού καθεστώτος της εποχής του. Η πρώτη ολοκληρωμένη βιογραφία του ποιητή*, Αθήνα 1992, σ. 31.

⁸¹ Giacomo Casanova, *Βενετία. Κέρκυρα. Κωνσταντινούπολη*, μετάφρ. Μαρία Γυπαράκη, Αθήνα 2004, σσ. 104, 197, 198, 202.

παλαιό τους επάγγελμα, της «φανερής πόρνης». Ωστόσο η απόπειρα της γυναίκας να αποτινάξει την ανδρική κηδεμονία μπορούσε να ερμηνευτεί διασταλτικά ως πορνεία. Άλλοτε πάλι ο ίδιος σύζυγος εξωθούσε τη γυναίκα του στην πορνεία με τη βία. Το στίγμα της μοιχείας ή της πορνείας των υπανδρων γυναικών βάραινε, ωστόσο, σύμφωνα με τις αντιλήψεις της εποχής, περισσότερο τους προαγωγούς συζύγους παρά τις ίδιες τις γυναίκες.

Η πορνεία και η παλλακεία δεν εξαλείφθηκαν με τα προστάγματα των Πρωτοπαπάδων και τον κοινωνικό έλεγχο και αποκλεισμό, αντίθετα σημειώθηκε έξαρσή τους στα μέσα του 19ου αιώνα. Η ανάπτυξη του εμπορίου και της ναυτιλίας την περίοδο της βρετανικής Προστασίας, όπως τεκμηριώνεται από τις Κυανές Βίβλους (Blue Books) του Colonial Office⁸², και η επακόλουθη ευμάρεια του τόπου ευνόησαν την άνθηση του φαινομένου. Ως προς αυτό η Κέρκυρα ακολουθούσε το παράδειγμα της επικυριάρχου της, της Βενετίας, η οποία ήταν η πόλη της Ευρώπης που διέθετε το μεγαλύτερο αριθμό γυναικών ελευθερίων ηθών.

⁸² Στην Κυανή Βίβλο του 1827 σημειώνεται για πρώτη φορά ότι η χωρητικότητα των πλοίων υπό ιόνια σημαία ανερχόταν σε περίπου 170.000 (αγγλικούς) τόνους. Τη χρονιά αυτή εισέπλευσαν προς και απέπλευσαν από τα Επτάνησα πλοία συνολικής χωρητικότητας 372.322 και 365.474 τόνων αντίστοιχα (National Archives [της Μεγάλης Βρετανίας, πρώην Public Record Office], CO 136/1391. Μιράντα Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, *Πολιτειαρχικά Ιονίων Νησιών επί αγγλικής κυριαρχίας 1815-1864*, τόμ. Α' [Οι ετήσιες εκθέσεις της Αρνοστείας προς το Υπουργείο των Αποικιών], Αθήνα 1997, σσ. 15-23.

Ο «στανικός» γάμος

Η σεξιστική αντιμετώπιση των γυναικών και η εφαρμογή δύο μέτρων και δύο σταθμών από το εκκλησιαστικό δικαστήριο, άφηναν ουσιαστικά στη γυναίκα μοναδικές ικανές αιτιολογίες για να λάβει διαζύγιο από φαύλο άνδρα, τη μακρόχρονη απουσία του από την οικία ή την απόδειξη ότι ο γάμος ήταν «στανικός». Ο γάμος διά της βίας ήταν συχνό φαινόμενο και αφορούσε ανήλικα και άνηθα κορίτσια (αλλά και αγόρια), ηλικίας από εννέα έως δεκατεσσάρων ετών, τα οποία «ούτε ήξευραν τι πάγη να ειπή γυναίκα [δηλαδή έμμηνος ρύση] ούτε τι πάγη να ειπεί υπάνδρεμα», και παρ' όλα αυτά είχαν μνηστευτεί με «αρεσκιά» («προικοχάρτι») ήδη από ηλικία επτά ετών με τον άνδρα επιλογής των γονέων ή των κηδεμόνων τους.⁸³ Βέβαια, κάθε φορά που η ιεραρχία της Εκκλησίας της Κέρκυρας αντιλαμβανόταν «το ανήλικον της κόρης», διέλυε το συνοικέσιο και απαγόρευε την έκδοση αδείας γάμου. Η ακύρωση του «δυναστικού» και άνηβου γάμου ήταν απαραίτητος κανόνας της Ορθόδοξης Εκκλησίας.⁸⁴

Επομένως το αυτεξούσιο της γυναίκας, αναφορικά με την επιλογή γαμήλιου συντρόφου, ίσχυε θεωρητικά. Πρακτικά όμως στην πλειονότητα των περιπτώσεων καταστρατηγείτο. Ο εκβιασμός συνήθως δεν αποκαλυπτόταν, καθόσον η αναγραφή της ηλικίας των μελλονύμφων (όπως και της ελεύθερης θέλησής τους) στις άδειες γάμου δεν ήταν υποχρεωτική. Εξάλλου τόσο ο πατέρας όσο και η μητέρα κακοποιούσαν τις κόρες τους ποικιλοτρόπως, προκειμένου να τους αποσπάσουν θετική απάντηση ενώπιον του ιερέα την ώρα του αρραβωνοστεφανώματος.

Στην ύπαιθρο οι όροι ήταν κατά πολύ χειρότεροι. Οι γυναίκες της υπαίθρου έπεφταν συχνά θύματα απαγωγής από τον επίδοξο γαμπρό ή τους συγγενείς του. Οι απαγωγείς άρπαζαν το θύμα τους την ώρα που εργαζόταν στους αγρούς ή στους βοσκοτόπους.⁸⁵ Σε άλλες περιπτώσεις η απαγωγή ήταν εν γνώσει και με την συναίνεση της μητέρας που είχε συμφωνήσει σιωπηρά στο αθέλητο ζευγάρωμα, ενώ ο βιασμός ήταν μια άλλη αιτία που οδηγούσε σε στεφάνωμα. Ο δυναστικός γάμος, ακόμη κι αν αποσιωπάτο, ήταν ξεκάθαρος όταν ο άνδρας ήταν γέρος και η γυναίκα νέα έως είκοσι χρόνων. Η δυστυχία αυτών των ανήλικων γυναικών οφειλόταν στο απόλυτο της γονικής εξουσίας επί των θυγατέρων. Η δυναστεία του πατέρα (ή της χήρας επιτρόπου μητέρας) έληγε μόνο με τον θάνατό τους. Η γενικευμένη κακοποίηση των θυγατέρων από τους γονείς είχε πολλές φορές ως αποτέλεσμα τη φυγή τους από το σπίτι με τη συνέργια εραστή που ήταν ανεπιθύμητος στους γονείς. Το «κλέψιμο» της γυναίκας δεν είχε άμεσες ποινικές συνέπειες για τον τύποις απαγωγέα, δεδομένου ότι όπως κατέθεταν οι ίδιες οι γυναίκες στον εισαγγελέα, η φυγή τους ήταν οικιοθελής και όχι επιβεβλημένη και προσχεδιασμένη από τον εραστή τους. Το έγκλημα όμως ήταν προφανές όταν η

⁸³ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 25, φίλτζα 9, φ. 27r-v, (5 Σεπτεμβρίου 1722). Στο ίδιο, φάκ. 37, φίλτζα 1, φφ. 1r-10v (18 Νοεμβρίου – 19 Δεκεμβρίου 1748).

⁸⁴ Δημητρίου Χ. Καπαδόχου, *ό.π.*, σσ. 41-42.

Το 1749 προστάχθηκε ο εφημέριος του χωριού των Μαγουλάδων να ρωτήσει «έμπροσθεν ιερέων και λαϊκών» μια μελλονύμφο «εάν είναι η γνώμη της να θελήση διά νόμιμόν της άνδρα» τον μνηστήρα που είχαν επιλέξει οι γονείς της. Σε μια άλλη περίπτωση το 1760 παρουσιάστηκε η ίδια η ενδιαφερόμενη και δήλωσε ευθέως «ποίον θέλη διά νόμιμόν της άνδρα». Το επόμενο έτος το 1761 ο Μεγάλος Πρωτοπαπάς Σπυρίδων Β' Βούλγαρης ακύρωσε έναν γάμο στους Αγίους Δέκα «διά να μην γίνεται βιαίως».

⁸⁵ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 30, φ. 1r, (2 Μαΐου 1738).

παράνομη σχέση των δύο νέων κατέληγε στην παρθενοφθορία. Στην περίπτωση αυτή ο «απελευθερωτής» της κόρης μετατρεπόταν ενώπιον του νόμου σε θύτη και επωμιζόταν τις ευθύνες του διακορευτή με την κατηγορία της αποπλάνησης, ενώ η κοπέλα αναγκαζόταν να επιστρέψει στην πατρική της εστία.

Η εγκατάλειψη της συζυγικής στέγης

Ανάλογη αντιμετώπιση είχε στα εκκλησιαστικά δικαστήρια η «δίχως καμίαν νόμιμον αιτίαν ή αφορμήν», «παρانونώς και παραλόγως» απομάκρυνση της γυναίκας (ή του άνδρα, σαφώς σε λιγότερες περιπτώσεις) από τη συζυγική κατοικία «και κλίνη», ακόμη και λίγες μέρες μετά την τέλεση του γάμου. Σε αυτές τις υποθέσεις η κατηγορούμενη για εγκατάλειψη του συντρόφου της δεν εμφανιζόταν στο εκκλησιαστικό δικαστήριο. Ο Πρωτοπαπάς διέταζε την επιστροφή της γυναίκας στη συζυγική κατοικία εντός τριών έως οκτώ ημερών επί ποινή εξωεκκλησιασμού, προστίμου ή συνηθέστερα «εις ποινήν αλύτου αφορεσμού» μετά το τρίτο πρόσταγμα του Πρωτοπαπά να επιστρέψει στη συγκατοικία και τη «σμίξη» του άνδρα της. Ο αφορισμός του ορθόδοξου Πρωτοπαπά δεν απευθυνόταν μόνο στην ίδια, αλλά και στους «συγκατοικούντες με αυτήν»,⁸⁶ δηλαδή στους γονείς ή στους συγγενείς στους οποίους είχε βρει καταφύγιο. Με άλλα λόγια η ευθύνη ήταν συλλογική. Εάν η γυναίκα δε συμμορφωνόταν, το δικαστήριο παραχωρούσε διαζύγιο στον άνδρα και η γυναίκα αντιμετώπιζε όχι μόνο τον αφορισμό, αλλά ποινή φυλάκισης τριών έως έξι μηνών, ισόβιας αγαμίας⁸⁷ και απώλειας της προίκας της. Όπως παρατηρεί ο Βαγγέλης Αθανασόπουλος, ο φυσικός χώρος της γυναίκας ήταν εκείνος της οικογενειακής εστίας και έργο της η διαφύλαξη των ηθικών αξιών και η περίθαλψη του άνδρα που επιστρέφει στο σπίτι από τον κοινωνικό στίβο. Κάθε απόπειρά της να αποφύγει τον γάμο και τις υποχρεώσεις που απέρρεαν από αυτόν ισοδυναμούσε με εξοστρακισμό της από την.⁸⁸

⁸⁶ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 23, φ. 108r, (2 Αυγούστου 1721).

⁸⁷ Δημητρίου Χ. Καπαδόχου, *ό.π.*, σσ. 134–135.

⁸⁸ Βλ. σχετ. στο: Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *ό.π.*, σ. 93.

Η συζυγική αφάνεια και άλλοι λόγοι διαζυγίου

Η μακροχρόνια απουσία του άνδρα από τη συζυγική κατοικία ήταν μια άλλη εύλογη και ικανή αιτία για έκδοση διαζυγίου. Η Μεγάλη Εκκλησία είχε ορίσει το 1554 ως ελάχιστο όριο αφάνειας τα πέντε έτη.⁸⁹ Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις στην Κέρκυρα οι σχετικές αγωγές των γυναικών δικαιώνονταν και τους επιτρεπόταν να περάσουν σε άλλο γάμο. Οι γυναίκες κατά κανόνα αγνοούσαν την τύχη του εξαφανισθέντος συζύγου (εάν ήταν ζωντανός ή νεκρός, εάν είχε συλληφθεί αιχμάλωτος ή ήταν ελεύθερος) και τον τόπο στον οποίο πιθανώς βρισκόταν, παράλληλα δε ο χρόνος απουσίας του άνδρα ξεπερνούσε τα όρια που είχε θέσει το Οικουμενικό Πατριαρχείο και συνήθως κυμαινόταν από επτά έως δώδεκα έτη. Εξάλλου μακροχρόνια ήταν και η εκδίκαση της υπόθεσης από την ιεροκαγγελαρία του Μεγάλου Πρωτοπαπά, αφού από την ημερομηνία κατάθεσης της αγωγής διαζυγίου μέχρι την έκδοση της δικαστικής απόφασης μεσολαβούσε συνήθως ενάμιση χρόνος, προφανώς για να εκλείψει κάθε αμφιβολία περί της ειλικρίνειας της ενάγουσας.

Σε περίπτωση που αποδεικνυόταν ποινικές ευθύνες σε βάρος τους εξαφανισθέντος άνδρα, όπως για παράδειγμα ένα πριν την φυγή του είχε πράγματι κατασπαταλήσει την προίκα της γυναίκας του και την είχε αφήσει «άμοιρον πάσης βοήθειας», ο Πρωτοπαπάς έβγαζε το διαζύγιο μέσα σε λίγες εβδομάδες.⁹⁰ Εάν, ωστόσο, ο εξαφανισθείς σύζυγος εμφανιζόταν ενώπιον του Πρωτοπαπά ακόμη και μετά από 12 ή και 25 χρόνια, όπως σε περιπτώσεις αιχμαλώτων των «απίστων» της Μπαρμπαριάς, ο προκαθήμενος της κερκυραϊκής Εκκλησίας διέταζε τη γυναίκα (η οποία κατά κανόνα είχε εκ νέου παντρευτεί) να επιστρέψει στον πρώην άνδρα της. Βεβαίως οι πράξεις των εκκλησιαστικών δικαστηρίων δε γινόταν σεβαστές από τους ευγενείς, η κοινωνική πυγμή των οποίων επέτρεπε σε αυτούς να τίθενται υπεράνω των νόμων.

Εκτός, όμως, από το αναγκαστικό στεφάνωμα και την εξαφάνιση του άνδρα, ένας τρίτος βασίμος λόγος για την απόσπαση διαζυγίου ήταν η πτώχευση του συζύγου και η αδυναμία του να συντηρήσει τη γυναίκα του. Σύμφωνα με τους ιερούς κανόνες, η υποταγή της γυναίκας στον άνδρα συνεπαγόταν την εκ μέρους του υποχρέωση να συντηρεί και να παρέχει τα αναγκαία στη γυναίκα του. Από τη στιγμή που ο άνδρας αποδεικνυόταν «αδύνατος και πάμπτωχος», δεν ήταν «πλέον καλός δια τη γυναίκα» και εντός ενός μηνός παραχωρείτο στη γυναίκα διαζύγιο ή υποχρεωνόταν ο άνδρας να της επιστρέψει την προίκα της.

Τέλος άλλοι νόμιμοι λόγοι λύσης του γάμου (με βάση το ορθόδοξο Κανονικό Δίκαιο), οι οποίοι γίνονταν δεκτοί από την Εκκλησία της Κέρκυρας, ήταν η διγαμία ανδρών ή και γυναικών, η καταδίκη του άνδρα σε ισόβια δεσμά, η εξωμοσία ενός από τους συζύγους από την ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία, η περίπτωση που ένας (ή και οι δύο) από τους συζύγους ασπαζόταν το μοναχικό σχήμα, οι ανίατες ασθένειες (φυματίωση, λέπρα, μανία, επιληψία κ.λπ.), η σωματική ανικανότητα του άνδρα για συνουσία και η «παρά φύσιν» ασέλγεια.⁹¹ Είναι γεγονός ότι η σεξουαλική ανικανότητα αποτελούσε ικανό λόγο διαζυγίου, όχι μόνο στην αρχή αλλά και κατά

⁸⁹ Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *ό.π.*, σ. 94.

⁹⁰ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 54, φίλτζα 2, φφ. 1r-4v, (2-12 Φεβρουαρίου 1761) και φάκ. 67, φίλτζα 3, φφ. 3r-5v, (14-29 Ιανουαρίου 1781).

⁹¹ Δημητρίου Χ. Καπαδόχου, *ό.π.*, σσ. 9-10.

την πορεία του γάμου, μόλις διαπιστωνόταν ότι ο άνδρας δεν ήταν πλέον ικανός να συνευρεθεί με τη γυναίκα του. Στις περιπτώσεις σεξουαλικής ανικανότητας του άνδρα ή και της απόσυρσης ενός εκ των δύο συζύγων σε μοναστήρι, το διαζύγιο ήταν μάλλον συναινετικό και ο ανίκανος άνδρας (όπως και ο μοναχός) έμενε κατά τους ιερούς κανόνες άγαμος «μέχρις εσχάτης αυτού αναπνοής»⁹².

Ως εκ τούτου διαπιστώνεται ότι ο γάμος ήταν ιερός και οι λόγοι του διαζυγίου συγκεκριμένοι και σαφώς προσδιορισμένοι από τους θείους κανόνες. Μετά την τέλεση του μυστηρίου του αρραβωνοστεφανώματος, η γυναίκα δύσκολα αποσπούσε διαζύγιο, ακόμη κι αν κακοποιούταν βάρβαρα από τον σύζυγο στο σπίτι.

⁹² Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 23, φφ. 49r (30 Μαρτίου 1720).

Η κακοποίηση των γυναικών

Οι σωζόμενες προσφυγές γυναικών στον Μεγάλο Πρωτοπαπά, προκειμένου να καταγγείλουν σωματική κακοποίηση και καθύβριση από τους συζύγους τους είναι δεκάδες. Πολλά άλλα ίσως αποσιωπούνταν. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων δράστης ήταν ο άνδρας, ενώ σε άλλες περιπτώσεις δράστες ήταν άρρενες συγγενείς του άνδρα ή ακόμη και ο εφημέριος του χωριού.⁹³ Σύμφωνα με τις περιγραφές⁹⁴ των κακοποιημένων γυναικών, η κακοποίηση λάμβανε πολύ βίαιο χαρακτήρα και κυριολεκτικά σε κίνδυνο ακόμη και την ίδια τους τη ζωή. Η γυναίκα κακοποιούταν ακόμη και όταν ήταν έγκυος, με αποτέλεσμα να αποβάλει.

Τα πράγματα δεν ήταν καλύτερα ακόμη και όταν ο άνδρας ήταν γέρος και η γυναίκα νέα. Η συμπεριφορά αυτή εξωθούσε κάποιες γυναίκες να επιλέξουν το δρόμο του μοναχισμού, προκειμένου να γλιτώσουν από μια αξιοθρήνητη ζωή. Η απόσυρση της γυναίκας σε μοναστήρι ήταν κάποιες φορές ένα προσωρινό άσυλο για να διαφυλάξει τη σωματική της ακεραιότητα, μέχρι τη στιγμή που θα κατάφερνε να πάρει διαζύγιο. Ο επιτελής των γαλλικών στρατευμάτων της Ανατολής, ο οποίος επισκέφθηκε την Κέρκυρα το 1797, επιβεβαιώνει αυτή τη νοοτροπία.⁹⁵ Τα πράγματα δεν ήταν καλύτερα στα χωριά. Πέραν της καταπίεσης των γυναικών, οι χωρικοί ανέθεταν στις γυναίκες τους τις γεωργικές και γενικότερα όλες τις βαριές χειρωνακτικές εργασίες εντός και εκτός της κατοικίας. Η ίδια θλιβερή πραγματικότητα συνεχίστηκε και τον 19ο αιώνα. Ο Ιωσήφ Παρτς, ο οποίος επισκέφθηκε το νησί της Κέρκυρας το 1886, σημειώνει σχετικά: «Η γυνή είναι η υπηρέτρια του ανδρός· αυτή ανατίθενται ου μόνον αι εν τω γυναικείω φύλω αρμόζουσαι οικιακαί, αλλά και άπασαι εκείναι αι βαρύταται εργασίαι, αίτινες κατά τας ημετέρας έννοιας προσήκουσι τω πολλώ ρωμαλεώτέρω ανδρί. Ο εις κώμην τινά εισερχόμενος λυπείται βλέπων τας γυναίκας, και μόνον αυτάς, εκτελούσας και γεωργικάς εργασίας ή προσκομιζούσας προς οικοδομήν επί χειραμαξών μεν άμμον επί της κεφαλής δε λίθους, εν ω οι άνδρες μακαρίως φλυαρούσιν εν τω εργαστηρίω ή μαγειρίω ή περιέρχονται φέροντες τυφέκιον επί των ώμων, όπως, αν τύχη, σκοπεύσωσι και πτοήσωσι πτηνόν τι».⁹⁶ Η στερεότυπη προσταγή του Πρωτοπαπά να αγαπά ο άνδρας τη γυναίκα «ως ίδιον μέλος» παρέμενε εν πολλοίς νεκρό γράμμα.

Εξάλλου ο Μεγάλος Πρωτοπαπάς συμφωνούσε ότι «ο ανήρ [είναι] κεφαλή της γυναικός» και υπογράμμιζε την «οφειλομένην υποταγήν [της γυναικός] εις τον άνδρα». Ο κανόνας ήταν σαφής: η γυναίκα «να υποτάσσεται εις το ρητόν του άνδρα της, ο οποίος να της έχει την έγνοια κατά το δυνάμενό του».⁹⁷

Η ανδροτοπική εγκατάσταση αφαιρούσε από την Κερκυραία μία ενδεχόμενη πηγή στήριξης (τη γενέθλια ομάδα) και την καθιστούσε πλέον ανίσχυρη και ελέγχιμη από τον άνδρα. Η πυρηνική μορφή του κερκυραϊκού νοικοκυριού άφηνε την γυναίκα κυριολεκτικά έρμαιο της βούλησης και του ελέους του συζύγου. Η

⁹³ Δημητρίου Χ. Καπαδόχου, *ό.π.*, σ.128.

⁹⁴ Βλ. σχετ. στο: Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *ό.π.*, σ.99.

⁹⁵ *Ό.π.*, σ. 100.

⁹⁶ Ιωσήφ Παρτς, *Η νήσος Κέρκυρα: γεωγραφική μονογραφία*, μετάφρ. Περικλής Βέγιας, εν Κερκύρα 1892, σσ. 295-296.

⁹⁷ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 6, φίλτζα 1, φφ. 51ν-52ρ (25 Μαΐου 1681). Στο ίδιο, φάκ. 23, φ. 165ρ (16 Ιουλίου 1723).

πεποίθηση ότι οι άνδρες είχαν το δικαίωμα να συμμορφώνουν τις γυναίκες τους διά της βίας και με λεκτικές προσβολές ήταν καθολική στη γηραιά ήπειρο.

Οι κακοποιημένες Κερκυραίες είχαν πλήρη συναίσθηση της θιγμένης αξιοπρέπειάς τους και ζητούσαν ευθέως διαζύγιο από τον βάνουσο άνδρα, αλλά ο Πρωτοπαπάς σχεδόν πάντοτε ενέκρινε την ενδιάμεση λύση, του «χωρισμού από κλίνης και κατοικίας», έως ότου το εν διαστάσει ανδρόγυνο ειρηνεύσει.⁹⁸

Καίτοι η συντριπτική πλειονότητα των αγωγών για κακοποίηση αφορούσε γυναίκες «του κοινού λαού», ταξική διαφοροποίηση στη βίαιη συμπεριφορά φαίνεται ότι δεν υπήρχε. Η θέση της ευγενούς/*cittadina* γυναίκας δεν ήταν περισσότερο επίζηλη από εκείνη της *popolana* και της *villana*.⁹⁹ Η κακοποίηση γυναικών στις αρχοντικές κατοικίες μάλλον απεσιωπάτο εύλογα, προκειμένου να μη θιγεί το κοινωνικό κύρος του ευγενούς οικοδεσπότη. Παρά το γεγονός ότι η κατ' οίκον κακοποίηση συνοδευόταν συνήθως από διασπάθιση της προίκας και εν τέλει εγκατάλειψη της γυναίκας και των τέκνων αβοήθητων, ο προκαθήμενος των ορθοδόξων της Κέρκυρας δικαιολογούσε τη συμβιβαστική απόφασή του με το επιχείρημα ότι «κατά το ευαγγελικόν λόγιον» δεν υπάρχει άλλη νόμιμη αιτία για να λυθεί ο γάμος «παρεκτός λόγου μοιχείας». Το επιχείρημα αυτό δεν ήταν αληθές, δεδομένου ότι το Κανονικό Δίκαιο προέβλεπε ότι «εάν οιωδήποτε τρόπω επιβουλεύσει ο ανήρ τη ζωή της γυναικός αυτού, χωρίζεσθω απ' αυτού». Από ότι φαίνεται όμως ο κανόνας αυτός σπανίως εφαρμοζόταν από τα εκκλησιαστικά δικαστήρια του κλίματος του Οικουμενικού Θρόνου. Μόνο εάν η κακοποίηση της γυναίκας από τον άνδρα της οφειλόταν αποδεδειγμένα σε μοιχεία της γυναίκας, τότε ο Πρωτοπαπάς παραχωρούσε διαζύγιο. Από την άλλη μεριά, η απόπειρα δηλητηρίασης («φαρμάκωσης») ενός άνδρα από τη γυναίκα του στην Κέρκυρα το 1749 λειτούργησε ενισχυτικά για την έκδοση (δέκα χρόνια αργότερα) διαζυγίου υπέρ του.¹⁰⁰

Εκείνο που πρέπει να θεωρείται βέβαιο είναι ότι η Εκκλησία της Κέρκυρας ήταν σαφώς αυστηρότερη από άλλες ορθόδοξες επισκοπές της βενετοκρατούμενης Επτανήσου, όπου τα εκκλησιαστικά δικαστήρια, αφού εξαντλούσαν τα όρια ανοχής και αναμονής, προσπαθούσαν να βρουν κάποιο νομιμοφανή τρόπο δικαιολόγησης της διάλυσης του γάμου ως κατ' οικονομίαν λύση. Εμφανίζονταν λοιπόν συνεχώς νέες καινοφανείς αιτιολογήσεις του διαζυγίου, όπως η «συζυγική ανικανότητα της συζύγου», η μεγάλη διαφορά της ηλικίας μεταξύ του ανδρόγυνου και περιστασιακά η κατ' οίκον κακοποίηση της γυναίκας. Πέραν τούτου, τα δικαστήρια αυτά παραχωρούσαν το δικαίωμα σύναψης έτερου γάμου και στην μοιχαλίδα. Στην Κω δε, παραχωρούνταν διαζύγιο «κοινή συναινέσει» (ειδικά τον 18ο αιώνα καταγράφηκαν δεκαοχτώ περιπτώσεις), λόγω του ασυμβιβάστου των χαρακτήρων, με ταυτόχρονη έκδοση άδειας για νέο γάμο σε αμφοτέρους του συζύγου.¹⁰¹

⁹⁸ Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 23, φ. 122r (16 Φεβρουαρίου 1722).

⁹⁹ Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *ό.π.*, σ.103.

¹⁰⁰ Δημητρίου Χ. Καπαδόχου, *ό.π.*, σσ. 25-27.

¹⁰¹ Βλ. σχετ. στο: Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *ό.π.*, σ. 105.

Επίλογος

Η σχέση ισχύος ανάμεσα στα δύο φύλα παρέμεινε αμετάβλητη και ουσιαστικά αναμφισβήτητη από την τοπική διανόηση της Κέρκυρας μέχρι τουλάχιστον τη δεκαετία του 1850. Ακόμη, όμως, και πολύ αργότερα, έως το 1914, η βελτίωση της θέσης της γυναίκας ήταν οριακή και πάντοτε εντός του πλαισίου της ανδρικής πρωτοκαθεδρίας. Το κοσμικό (βενετικό) και το Κανονικό Δίκαιο (άλλοτε ίσως και η λανθασμένη ανάγνωσή τους) νομιμοποίησαν και διευκόλυναν τη διατήρηση της ανδρικής κυριαρχίας. Ο αποκλεισμός των γυναικών από τη δημοσία σφαίρα τεκμηριώνεται πρωτίστως από την αποσιώπησή τους στις διοικητικές απογραφές πληθυσμού πριν το 1781.

Ως οι πλέον δυσβάστακτοι νομικοί κανόνες για γυναικείο φύλο πρέπει να θεωρηθούν η πατρική (και ευρύτερα η γονική) εξουσία επί της θυγατέρας και η ποινικοποίηση κάθε προγαμιαίας και, ευρύτερα, εξώγαμης σεξουαλικής πράξης. Η παρέκκλιση από τις πατρικές (και εν συνεχεία από τις συζυγικές) επιταγές και η παραβίαση του κώδικα σεξουαλικής ηθικής ισοδυναμούσε με εξοστρακισμό από το εκκλησιαστικό ποίμνιο και κατ' επέκταση την (με μεταφυσικούς όρους σκεπτόμενη) κοινωνία της υπό εξέτασης περιόδου.

Εκτός από αυτό, το στίγμα της σεξουαλικής παρέκκλισης, με άλλα λόγια της μοιχείας, της πορνείας και της παλλακείας, βάραινε αποκλειστικά τη γυναίκα και ουδέποτε τον ετερόφυλο σύντροφό της. Η απώλεια της αγνότητας ήταν καταδικαστέα μόνο στο πρόσωπο της γυναίκας που χρεωνόταν αποκλειστικά και *a priori* τη ροπή προς τη σεξομανία.

Η θέση βέβαια της Κερκυραίας διέφερε από τάξη σε τάξη και ανάμεσα στην ύπαιθρο και την πόλη. Η θέση των *cittadine* κάθε άλλο παρά ζηλευτή μπορεί να θεωρηθεί. Η οικονομική εξασφάλιση, η πολυτελής ενδυμασία, τα ακριβά κοσμήματα και οι ελάχιστες περιστασιακές έξοδοι στα δημόσια θεάματα και τις χοροεσπερίδες δεν μπορούσαν να αντισταθμίσουν τον εγκλεισμό τους στην πατρική και εν συνεχεία τη συζυγική κατοικία, την (σχεδόν) πλήρη αποστέρησή τους στην πράξη από το δικαίωμα δικαστικής προσφυγής και απόσπασης διαζυγίου (κατά συνέπεια την αποσιώπηση των «στανικών» γάμων), της κατ' οίκον κακοποίησής τους και του εξευτελισμού τους από τον μοιχό σύζυγο. Από την άλλη μεριά, οι ελάχιστοι έως ανύπαρκτοι ταξικοί κώδικες ηθικής των *villane* και των *popolane* άφηναν στις γυναίκες σημαντικά περιθώρια δράσης και ελευθερίας (της σεξουαλικής ελευθεριότητας συμπεριλαμβανομένης). Πέραν τούτου, οι αγροτικές εργασίες και η εκμετάλλευση της προίκας και της προσωπικής περιουσίας τους συνεπάγονταν και εξασφάλιζαν στις γυναίκες την έξοδο από το σπίτι, την προσωπική τους αυτενέργεια και την ανάδειξή τους σε ιστορικά υποκείμενα.

Η περίπτωση των γυναικών της Κέρκυρας δεν αποτελεί ασφαλώς εξαίρεση στο γεωγραφικό της περίγυρο, αλλά μάλλον τον κανόνα. Αναλογίες παρατηρούνται με τις υπόλοιπες βενετοκρατούμενες και οθωμανοκρατούμενες ελληνικές χώρες, με την ιταλική χερσόνησο, αλλά και ευρύτερα με τις χώρες της λεκάνης της Μεσογείου. Μέχρι δε και το 18ο αιώνα παρατηρούνται ομοιότητες με τη Δυτική Ευρώπη αναφορικά με τη μεταχείριση της γυναίκας από τον άνδρα.

Η γεωγραφική θέση της Κέρκυρας στο μεταίχμιο μεταξύ Ανατολής και Δύσης ήταν φυσικό να επιφέρει λατινικές επιδράσεις στο *status* του ορθόδοξου θήλεος φύλου, με κυριότερη εκείνη του «χωρισμού [από] κλίνης και κατοικίας», και είχε ως

συνέπεια την αυστηρότερη (σε σχέση με τις υπόλοιπες ελληνικές χώρες) αντιμετώπισή του από το ιερό κριτήριο του Μεγάλου Πρωτοπαπά. Από την άλλη, η γειτνίαση της Κέρκυρας με τον ιταλικό χώρο και η βρετανική Προστασία ευνόησαν τον 19ο αιώνα την ταχύτερη εξάπλωση των προσοδευτικών για την εποχή ιδεών της Δύσης, όπως του εθνικισμού, του φεμινισμού και της γυναικείας φιλανθρωπίας.

Βεβαίως το εύρος και ο σκοπός της παρούσας πτυχιακής εργασίας δεν εξαντλεί το θέμα των κερκυραίων γυναικών, το οποίο μένει ανοικτό για μεγαλύτερης έκτασης έρευνας και μελέτης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ – ΑΡΧΕΙΑ ΝΟΜΟΥ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
(Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ.)

- 1605, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φακ. 1.
1677, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 10.
1679, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φακ. 7.
1684, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φακ. 6.
1690, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φακ. 5.
1695, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 14.
1697, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 19.
1707, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 15.
1715, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 25.
1720, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 23.
1722, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 23.
1723, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 23.
1728, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 25.
1731, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 25.
1734, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 25.
1736, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 25.
1738, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 30.
1742, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 35.
1745, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 31.
1747, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 32.
1748, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 36.
1761, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 54.
1781, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 67.
1782, Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 67.
1664-1692, Συμβολαιογράφοι Κ248, Κάντας, Ευστάθιος, ιερέας, Λευκίμμη.
1655-1729, Συμβολαιογράφοι Σ4, Σαββανής, Στυλιανός, ιερέας, Κορακιάννα.
1602-1649, Συμβολαιογράφοι Π223, Πετρούτσος, Παύλος, Πρωτοπαπάς, Ζυγός.
1732-1733, Συμβολαιογράφοι Σ161, Συριώτης, Ανδρέας, Ν., Περίθεια.
1826-1858, Συμβολαιογράφοι Α27, Α44, Α46, Α47, Αγγελικόπουλος, Δημήτριος, πόλις.
1822, Εισαγγελέας, φάκ. 12.
1824, Εισαγγελέας, φάκ. 6.
Ενετοκρατία, φάκ. 102.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΗ

Casanova, Giacomo, *Βενετία. Κέρκυρα. Κωνσταντινούπολη*, μετάφρ. Μαρία Γυπαράκη, Αθήνα 2004, σσ. 104, 197, 198, 202.

Just, Roger, «Τα όρια της συγγένειας: Συγγένεια και κοινωνικό φύλο σε ένα νησί του Ιονίου», μετάφρ. Αλέξης Δέφνερ, στο: Ε. Παπαταξιάρχη και Θ. Παραδέλλη (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα. Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 1992. .

Νικοκάβουρα, Αγαθή, «Ο κώδικας του ιερού ναού των Αγίων Αποστόλων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου και της Αγίας του Χριστού Νίκης στον Ανεμόμυλο της Κέρκυρας», *Κερκυραϊκά Χρονικά* 22 (1978).

Καπάδοχος, Δημήτριος, Χ., *Η απονομή της δικαιοσύνης στην Κέρκυρα από τους Μεγάλους Πρωτοπαπάδες στην ενετική περίοδο (1606 - 1797)*, Αθήνα 1990.

Καπάδοχος, Δημήτριος, Χ., *Το διαζύγιο και οι λόγοι διαζυγίου στην Κέρκυρα την ενετικήν περίοδο (1386 - 1797)*, Αθήνα 1980.

Καπάδοχος, Δημήτριος, Χ., *Ο Σολωμός δέσμιος του νομικού καθεστώτος της εποχής του. Η πρώτη ολοκληρωμένη βιογραφία του ποιητή*, Αθήνα 1992.

Μέρτζιος, Κωνσταντίνος, Δ., *Θωμάς Φλαγγίνης και ο μικρός Ελληνομνήμων*, εν Αθήναις 1939.

Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, Μιράντα, *Πολιτειογραφικά Ιονίων Νησιών επί αγγλικής κυριαρχίας 1815-1864*, τόμ. Α' (Οι ετήσιες εκθέσεις της Αρνοστείας προς το Υπουργείο των Αποικιών), Αθήνα 1997.

Παρτς, Ιωσήφ, *Η νήσος Κέρκυρα: γεωγραφική μονογραφία*, μετάφρ. Περικλής Βέγιας, εν Κερκύρα 1892.

Πλουμίδης, Σπυρίδων, Γ., *Γυναίκες και Γάμος στην Κέρκυρα (1600-1864). Έμφυλες Σχέσεις και Οικονομικές Δραστηριότητες*, εκδ. Ιονίου Πανεπιστημίου, Κέρκυρα 2008.

Τσαγκάρη, Αγγελική, «Μορφές μνηστείας κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο (1453-1821)», στο: *Γρηγόριος ο Παλαμάς*, τόμ. 84, τχ. 788 (Μάιος-Αύγουστος 2001).

Τσαούσης, Δημήτριος, Γ., *Η κοινωνία του ανθρώπου. Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1989.

Τσιρίκα, Παρασκευή, Ν., *Ο θεσμός της προίκας στη Λάρισα κατά τον 19ο αιώνα. Η έκδοση των προικοσυμφώνων του συμβολαιογράφου Λαρίσης Ανδρέα Ροδόπουλου*, 2019.

Τσίτσας, Αθανάσιος, Χ., *Η Εκκλησία της Κέρκυρας κατά την Λατινοκρατίαν 1267 - 1797*, Κέρκυρα 1969.

Χυτήρης, Γεράσιμος, *Σημειώσεις ενός Κερκυραίου*, εκδ. Γαβριηλίδης, Αθήνα 2010.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Angelomatis – Tsougarakis, Helen, “Greek women, 16th-19th century: The travelers’ view”, *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 4, 1992.

Codice Civile degli Stati Uniti delle Isole Jonie, Corfu 1841.

Rangabè, Eugène Rizo, *Livre d’Or de la noblesse ionienne*. Corfu, Athens 1925.

Rizzardi-Griffi, D., *Volumen Statutorum Legum ac Iurium tam civilium quam Criminalium DD. Venetorum cum correctionibus serenissimorum Principum pro tempore*, Venetiis 1709.